

ТОНІ ДЖАДТ

ПІСЛЯ ВІЙНИ

ІСТОРІЯ ЄВРОПИ ВІД 1945 РОКУ

2-ге видання

Переклала з англійської

Катерина Зарембо

УДК 94(4)''1945/...''

Д 40

Джадт Тоні

Д 40 Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерина Зарембо. — 2-ге вид. — К. : Наш Формат, 2021. — 928 с.: іл.

ISBN 978-617-7866-15-1 (паперове видання)

ISBN 978-617-7866-16-8 (електронне видання)

Події Другої світової війни ще пів століття змушували здригатися всю Європу. «Холодна війна», розрив між Сходом і Заходом, змагання між комунізмом і капіталізмом — усе це зараз уже не поясниш як залізну політичну логіку й ідеологічну потребу. Повоєнний світ змінився — старі режими віджили своє, і почала зароджуватися нова Європа.

Тоні Джадт вирішує переписати історію після Другої світової війни з погляду сучасності. У цій книжці автор розкладає по полицях повоєнне минуле як Західної, так і Східної Європи. Опираючись на дослідження шістьома мовами, Джадт розповідає, на чому стояв світ після війни, відлуння якої чути й сьогодні.

УДК 94(4)''1945/...''

Перекладено за виданням: Tony Judt. *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London, Pimlico, 2007, ISBN 9780712665643).

ISBN 978-617-7866-15-1 (паперове видання)
ISBN 978-617-7866-16-8 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2005, Tony Judt
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Зміст

<i>Олександра Гайдай. Тоні Джадт і його книга</i> ······	7
<i>Передмова і подяки</i> ······	11
<i>Вступ</i> ······	20

Частина перша

Після війни: 1945–1953

<i>Розділ 1. Спадщина війни</i> ······	33
<i>Розділ 2. Відплата</i> ······	61
<i>Розділ 3. Відновлення Європи</i> ······	84
<i>Розділ 4. Неможливе врегулювання</i> ······	123
<i>Розділ 5. Світанок «холодної війни»</i> ······	153
<i>Розділ 6. Крутий маршрут</i> ······	191
<i>Розділ 7. Культурні війни</i> ······	224
<i>Епілог. Кінець старої Європи</i> ······	255

Частина друга

Добробут і його побічні ефекти: 1953–1971

<i>Розділ 8. Політика стабільності</i> ······	271
<i>Розділ 9. Утрачені ілюзії</i> ······	310
<i>Розділ 10. Доба добробуту</i> ······	359
<i>Розділ 11. Момент соціальної демократії</i> ······	398
<i>Розділ 12. Привид революції</i> ······	430
<i>Розділ 13. Кінець справи</i> ······	464

Частина третя

Рецесія: 1971–1989

<i>Розділ 14. ПРИМЕНШЕНІ ОЧІКУВАННЯ</i>	495
<i>Розділ 15. ПОЛІТИКА В НОВОМУ КЛЮЧІ</i>	528
<i>Розділ 16. ПЕРЕХІДНІ ЧАСИ</i>	549
<i>Розділ 17. НОВИЙ РЕАЛІЗМ</i>	582
<i>Розділ 18. СИЛА БЕЗСИЛИХ</i>	608
<i>Розділ 19. КІНЕЦЬ СТАРОГО ЛАДУ</i>	635

Частина четверта

Після падіння: 1989–2005

<i>Розділ 20. РОЗЩЕПЛЕННЯ КОНТИНЕНТУ</i>	687
<i>Розділ 21. РОЗПЛАТА</i>	716
<i>Розділ 22. СТАРА І НОВА ЄВРОПА</i>	755
<i>Розділ 23. РОЗМАЇТТЯ ЄВРОПИ</i>	806
<i>Розділ 24. ЄВРОПА ЯК СПОСІБ ЖИТТЯ</i>	835
<i>Післямова. З ДОМУ МЕРЦІВ</i>	860
<i>Рекомендована література</i>	890

Тоні Джадт і його книга

У ваших руках не просто книга — це надзвичайно амбітний, багаторічний дослідницький проект з історії післявоєнної Європи. За свою довгу академічну кар'єру Тоні Джадт написав більше десятка книжок, але саме більш ніж 900-сторінкова «Після війни» (Postwar) стала своєрідною кульмінацією його як історика, спробою осмислити епоху, частиною якої йому випало бути.

Ідея цієї книжки у Тоні Джадта з'явилася в 1989 році під час поїздки в таксі по Мангеттену. Почувши по радіо про падіння режиму Чаушеску в Румунії, він одразу зрозумів масштаб змін, які наближаються. Як історик він розумів, що політичні зміни призведуть до переосмислення минулого та майбутнього Європи, а отже, виникне потреба в «новій історії», яка, зокрема, міститиме досвід країн Східної Європи. Обсяг майбутньої праці, як і інші зобов'язання, затримували проект. Під час перебування у Відні в 1996 році Джадт, забігаючи вперед, написав останній розділ книги — про спадок Голокосту. Тоді ж йому до рук потрапило свіже видання британського історика польського походження Нормана Дейвіса «Європа. Історія». Книжка йому не сподобалася, і свої зауваження він виклав у рецензії на сторінках The New Republic. На його думку, Норман Дейвіс створив монументальну працю, яка є радше енциклопедичним описом окремих сюжетів та героїв, ніж спробою пояснити особливості розвитку європейських країн у другій половині ХХ ст. Джадт прагнув, щоб його праця була іншою. Через десять років, у 2005 році, коли книга «Після війни» Тоні Джадта нарешті з'явилася на книжкових полицях, Норман Дейвіс опублікував її огляд у The Guardian. Незважаючи на окремі критичні тези, він припустив, що навряд чи в найближчому майбутньому з'явиться краще дослідження з історії повоєнної Європи. У цьому Дейвіс не помилився: до сьогодні праця Джадта залишається найбільш повним і проникливим викладом шістдесяти років історії європейського континенту.

Ми часто забуваємо, що наукова робота вимагає часу, неймовірних зусиль і ресурсів, наукового кола для спілкування та обговорення ідей і текстів, а також, що важливо, талановитого оповідача з незалежним і відкритим мисленням.

Саме таким був Тоні Джадт. Він народився в Лондоні у 1948 році в родині єврейських емігрантів зі Східної Європи. Його батьки хотіли, щоб їхній син був британцем. Як пізніше розповідав Тоні Джадт, у родинній оселі не було речей, які свідчили б про їхню належність до єврейства. Натомість бабуся і дідусь Тоні підтримували єврейські традиції, розмовляли їдишем, а за їхнім столом у п'ятницю збиралися члени єврейської спільноти. Голокост був тим, про що не говорили вголос, але всі відчували його спадок. Тоні назвали на честь кухні батька, яка загинула в Аушвіці. У «Роздумах про двадцяте століття», написаних спільно з американським істориком Тімоті Снайдером, Джадт досить відверто описував своє життя в Лондоні після війни, «інакшість», яку відчували євреї у британському суспільстві, а також розмірковував над роллю політичного інтелектуала у ХХ столітті та ремеслом історика.

Тоні Джадту пощастило навчатися в Королівському коледжі Кембриджа. Дали була Франція та навчання в Ecole Normale Supérieure у Парижі, де він займався непопулярною на той час темою соціалізму, а також французькою інтелектуальною традицією. Він багато мандрував, відкрив для себе Східну Європу, познайомився з її інтелектуалами та науковцями. Люди, яких він зустрічав, розкривали перед ним складність та різноманіття Європи, вони стали і його наставниками, і критиками. Джадт рідко орієнтувався на формалізовані вимоги та не надто зважав на тогочасні наукові смаки. Йому важливо було розповісти історію такою, як він її бачив, а єдиним критерієм до оповіді була її реалістичність. Він усвідомлював велику відповідальність історика, тому вважав, що не можна нехтувати тим, які наслідки мають минулі рішення та дії. Сучасність має значення, а історичне знання є важливою умовою формування відповідального, справедливого і відкритого суспільства. На переконання Джадта, більш обізнані громадяни мають кращий імунітет проти спроб маніпулювати минулим задля сьогоденних цілей, а тому завдання історика — писати історію такою, як ми її бачимо, навіть якщо правда незручна і неприваблива. Чесна оповідь про минуле — це своєрідний антидот проти популізму та маніпуляцій.

Крім дослідницької роботи, Тоні Джадт активно викладав у низці університетів Сполученого Королівства та США. Джадту пощастило зустріти людей, які підтримували його в наукових дослідженнях та професійному зростанні. Так, керівництво Нью-Йоркського університету підтримало його ідею створити Інститут Ремарка в 1995 році. Інститут був названий на честь Еріха Марії Ремарка, вдова якого Полетт Годдар зробила щедре пожертвування. У віці 47 років Джадт став директором Інституту. За його задумом, інститут мав бути не просто ще одним науковим центром з європейських студій, а майданчиком для обмінів та спілкування між молодими та більш досвідченими науковцями з різних куточків світу. Слухачами Джадта були дослідники зі сміливими ідеями та незалежним мисленням, наукові зацікавлення яких «не вписувалися» у вимоги і тематику інших наукових програм.

Біографія та погляди на суспільство, відносини індивіда і держави, які стали результатом життєвого досвіду та інтелектуальних роздумів Джадта,

дозволяють краще зрозуміти його історичні тексти. У своїх дописах до *The New York Review of Books* та книзі *Ill Fares the Land* (2010) Джадт детально з історичної перспективи аналізує розвиток і трансформації ключових політичних та економічних ідей. Сам Джадт дотримувався соціально-демократичних поглядів, виступав проти нерівності, корупції, підтримував посилення ролі держави в економічних і соціальних процесах. Критикував США за надмірний капіталізм та пріоритет матеріальних цінностей, вказуючи на ілюзію добробуту в Америці. Джадт аргументовано доводив, що досягнення колективного блага можливе лише спільними діями, а довіра та кооперація є запорукою існування сильного громадянського суспільства і процвітання держави.

Із цими переконаннями він пише свою історію Європи, починаючи відлік від Другої світової війни, яка кардинально змінила континент — географічно, політично, інтелектуально та економічно. З кожним наступним розділом Джадт розкриває те, як спадок Другої світової війни вплинув на розвиток європейських країн та появу проекту європейської інтеграції. Джадт відверто пише як про недоліки й обмеження процесу європейської інтеграції, так і його переваги та здобутки, усвідомлюючи, що, незважаючи ні на що, альтернативи йому немає. Водночас його історія післявоєнної Європи — це не історія постановня Європейського Союзу, а історія суспільств після війни, де всі сфери життя (політичні, економічні, соціальні та культурні) пов'язані між собою.

Джадт має свій унікальний стиль, критичний чи часом уїдлиний, він не пише про інституції чи уряди — його погляд спрямований на тих, хто стоїть за цими інституціями та чий переконання визначають їхню діяльність. Тому «його» Європа — це простір конкретних людей з їхніми мріями, бажаннями та амбіціями. Певним чином Джадт повертає суб'єктність особи в історії, вказуючи, що за кожним рішенням, дією чи бездіяльністю стояли мотиви та цілі окремих людей чи груп, а не політика аморфних урядів чи інституцій. «Після війни» є унікальною книжкою не лише з огляду на величезний пласт інформації про останні 60 років європейської історії, але й як приклад якісно іншого підходу до оповіді про минуле.

Україна, яка хоча і зрідка з'являється на сторінках книги, також є частиною цієї післявоєнної Європи. Для Джадта не існує «малих» країн, його оповідь не зосереджується лише на Німеччині, Франції чи Британії — він виважено розподіляє свою увагу між усіма країнами. Його завдання — показати взаємозалежність країн у сфері політик та ідей. Відповідно, Джадт розкриває те, як рішення в одній столиці впливали на процеси далеко за її межами. Наприклад, аналізуючи Суецьку кризу та введення радянських військ до Будапешта 1956 року, Джадт розмірковує над тим, що означав збіг у часі цих двох подій для кожної з них, зокрема в контексті реакції міжнародної спільноти. Історія Джадта є справді транснаціональною історією континенту: він долає розрив між Східною та Західною Європою, об'єднуючи їх у загальний наратив з розповіддю про захоплення комуністичними ідеями в західних країнах і досвід його переживання на Сході.

У ситуації, коли Україна обрала своїм стратегічним курсом інтеграцію до Європейського Союзу, українським читачам важливо реалістично (без ідеалізму та кліше) розуміти минуле європейських країн, які творили Об'єднану Європу. Джадт детально описує шлях різних країн до членства в Європейському Союзі, досвід тих, які лише прагнуть стати його частиною, і тих, хто обрав шлях тісної інтеграції, але без членства. Це дозволяє побачити як обмеження, так і перспективи сучасного ЄС.

Сьогодні на полицях книжкових магазинів можна знайти чимало видань з політики чи культури певної європейської держави або історію постання європейських інституцій, але лише праця Тоні Джадта творить цілісну картину, не обмежуючи розповідь національними кордонами та окремими подіями. Кожен з розділів цієї об'ємної книжки розкриває чимало незнайомих (чи малознайомих) в українському контексті імен та подій з європейської політики, економіки, культури і таким чином робить Європу більш зрозумілою для нас, а отже, ближчою. Це видання допомагає побачити українську історію крізь призму загальноєвропейських процесів та ідей.

Підсумовуючи, «Після війни» — це книжка про політичні ідеї і союзи, про інтелектуальні дискусії, про незручну правду за офіційними заявами і деклараціями, про те, що політика — це завжди простір ситуативних компромісів та особистих амбіцій. Це критична розповідь про нещодавнє минуле, яке постає не як історія успіху, а як правдива оповідь про безпрецедентне століття.

Олександра Гайдай,
кандидатка історичних наук

Передмова і подяки

Європа — найменший континент. Це навіть не континент, а всього-на-всього субконтинентальний апендикс Азії. Уся Європа (без Росії та Туреччини) займає лише п'ять з половиною мільйонів квадратних кілометрів: менше ніж дві третини території Бразилії, трошки більше ніж половину території Китаю чи Сполучених Штатів. За розмірами її перевершує Росія, яка простягається на сімнадцять мільйонів квадратних кілометрів. Але за насиченістю внутрішніми відмінностями та контрастами Європа не має собі рівних. За останніми підрахунками, вона охоплює сорок шість країн. Більшість із них — це держави та нації з власними мовами; крім того, чимало з них містять також бездержавні етноси й різні мовні спільноти, кожна з яких має свою відмінну й переплетену з іншими історію, політику, культуру та пам'ять; і цьому всьому присвячено безліч досліджень. Навіть про короткий період європейської історії після Другої світової війни (тривалістю в шістдесят років) — швидше, про цей період особливо — вторинна англійська література практично невичерпна.

Однак ніхто не може претендувати на те, щоб написати справді повну чи остаточну історію сучасної Європи. Я не здатен на це насамперед тому, що перебував занадто близько до подій. Я народився невдовзі після закінчення війни і став самовидцем більшої частини того, що описано в цій книжці. На своїй пам'яті я вивчав, спостерігав чи навіть був учасником більшості подій цієї історії в міру її поступу. Легше мені від цього чи складніше зрозуміти історію післявоєнної Європи, я не знаю. Але скажу напевне, що через це історіку часом складно досягнути неупередженої відстороненості.

Власне, ця книжка і не претендує на таку олімпійську відстороненість. «Після війни» — це неприховано особисте тлумачення недавнього минулого Європи, яке, сподіваюся, не втрачає об'єктивності та справедливості. У цій книжці повно *особистих суджень* (останній вислів набув незаслужено негативної конотації). Деякі твердження можуть видатися суперечливими, а деякі, мабуть, пізніше будуть спростовані. Зрештою, хто з нас не помиляється? Хай там як, а всі вони — мій власний витвір, як і помилки, яких не можна уникнути в роботі

такого обсягу й масштабу. Та якщо помилок усе ж таки виявиться менше чи принаймні деякі оцінки і висновки цієї книжки доведуть свою життєздатність, цим я значною мірою завдячуватиму багатьом науковцям і друзям, які допомагали мені у процесі моїх наукових пошуків і написання тексту.

Книжка такого стибу насамперед спирається на інші праці*. Класикою сучасної історіографії, з якої я черпав натхнення і яка слугувала мені взірцем для наслідування, були праці Еріка Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія XX віку, 1914–1991»**, Джорджа Ліхтгайма «Європа у двадцятому столітті», «Історія Англії в 1914–1945 роках» Алана Тейлора та праця покійного Франсуа Фюре «Минуле однієї ілюзії»***. Ці книжки абсолютно різні в усьому, крім одного: як авторам, так і їхнім працям притаманна переконливість, яка спирається на ґрунтовну освіту та той різновид інтелектуальної самовпевненості, що рідко трапляється в їхніх послідовників. Спільною для них є також чіткість викладу, яку кожен історик має взяти собі за зразок.

Серед науковців, на чиїх працях з недавньої історії Європи я сам найбільше вчився, я мушу особливо відзначити Гарольда Джеймса, Марка Мацовеера й Ендрю Моравчика і подякувати їм. Вплив їхніх праць буде очевидним на подальших сторінках. Я — як і кожен, хто досліджує сучасну Європу, — також особливо вдячний Алану Мілварду за його ґрунтовні та оригінальні праці з післявоєнної економіки.

Настільки, наскільки я можу вважати себе обізнаним з історією Центральної та Східної Європи — предметом, яким нерідко нехтують у світлі загальноєвропейської історії, часто-густо написаної фахівцями з історії Європи Західної, — я завдячую роботі обдарованої плеяди молодших істориків, до якої належать Бред Абрамс, Кетрін Меррідейл, Марсі Шор і Тімоті Снайдер, а також моїм друзям Жаку Рупніку та Іштвану Деаку. Від Тімоті Гартон Еша я дізнався не тільки про Центральну Європу (тему, яку він сам вивчав багато років), але також і особливо про дві Німеччини у добу *Остполітік*****. Завдяки багаторічному спілкуванню з Яном Гроссом, а також його проривним дослідженням я не лише частково вивчив польську історію, а й навчився розуміти суспільні наслідки війни: на цю тему Ян писав неперевершено глибоко й людяно.

Розділами, присвяченими Італії у цій книжці, я, певна річ, завдячую працям Пола Гінсборґа, тоді як розділи про Іспанію відображають те, що я дізнався

* У подальших розділах посилання здебільшого традиційного характеру: у них подано коментар до тексту, а не вказано на джерело. Щоб не збільшувати обсяг і так вже дуже великої книжки, розрахованої на широку аудиторію, увесь корпус посилань у неї не увійшов. Натомість джерела і повна бібліографія до цієї праці невдовзі будуть доступні для перегляду на сайті Інституту Ремарка: puu.edu/pages/remarque/.

** Український переклад книжки опубліковано у Видавничому домі «Альтернативи» у 2001 році. — Прим. ред.

*** Український переклад книжки опубліковано у видавництві «Дух і літера» у 2007 році. — Прим. ред.

**** Остполітік («Нова східна політика») — період нормалізації відносин між Федеративною Республікою Німеччина та Східною Європою, насамперед Німецькою Демократичною Республікою, з 1969 по 1974 рік. — Прим. наук. ред.

з читання та слухання видатного Віктора Переса-Діаса. Їм обом, а також Аннет Вів'єрка, чий авторитетний аналіз неоднозначної реакції післявоєнної Франції на Голокост у книжці «Депортація та Геноцид» глибоко позначився і на моєму викладі цієї трагічної історії, я щиро дякую. Мої заключні міркування про «Європу як спосіб життя» були написані під сильним впливом напрацювань блискучого фахівця з міжнародного права Анни-Марі Слотер. Її праці про «розпорощені держави» переконливо свідчать на користь Європейського Союзу як форми міжнародного урядування не тому, що вона краща від природи або втілює якусь ідеальну модель, а тому, що в тому сучасному світі, у якому ми опинилися, це єдиний можливий варіант.

Друзі, колеги та слухачі з усієї Європи навчили мене набагато більшого про недавнє минуле і теперішнє цього континенту, ніж я міг будь-коли назбирати з книжок та архівів. Я особливо вдячний Кшиштофу Чижевському, Петеру Келлеру, Івану Крастеву, Денісу Лакорне, Кшиштофу Міхальському, Мірчі Міхаесу, Берті Муслію, Сюзан Нейман та Девіду Тревісу за їхню гостинність і допомогу. Я у боргу перед Іштваном Ревом за його безцінну наполегливість, щоб я відвідав Будинок терору в Будапешті, хай яким відразливим був цей візит. Мої нью-йоркські друзі та колеги Річард Міттен, Кетрін Флемінг та Джерольд Зайгель щедро ділилися зі мною своїм часом та ідеями. Діно Бутуровіч погодився прорецензувати мій опис хитроплетива мовної ситуації в Югославії.

Я вдячний деканам факультету мистецтв та наук в Університеті Нью-Йорка, які приходили на зміну одне одному, — Філіпу Фурманські, Джесс Бенгабіб та Річарду Фолі — за підтримку і мого дослідження, і Інституту Ремарка, який я заснував, щоб надихнути інших вивчати та обговорювати Європу. Я б не зміг розвивати Інститут Ремарка, у якому відбулося так багато корисних для мене лекцій та практичних занять, без щедрої підтримки та патронажу Іва-Андре Істеля; так само як не зміг би поєднувати роботу над книжкою й керівництво Інститутом без надлюдської ефективності та витривалості його адміністративної директорки Єр Кесслер.

Як багато інших людей, я глибоко вдячний за дружбу й поради моїм агентам Ендрю Вілі та Сарі Чалфант. Їхня підтримка проекту, який і за тривалістю, і за масштабом перевершив усі їхні очікування, ані на мить не похитнулася. Я також складаю дяку своїм редакторам — Раві Марчандані й Керолайн Найт у Лондоні та Скотту Моєрсу й Джейн Флемінг у Нью-Йорку — за всю ту працю, якої вони доклали, аби довести цей проект до завершення. Завдяки прихильності Леона Візельтіра деякі оцінки та погляди, подані в розділах 12 і 14, були вперше опубліковані як есеї на останніх сторінках часопису *New Republic*, присвячених мистецтву. Мабуть, найбільше як професіонал я зобов'язаний Роберту Сільверсу, незмінному редактору *New York Review of Books*, який упродовж багатьох років спонукав мене охоплювати дедалі ширший політичний та історичний горизонт, попри всі ризики й переваги, пов'язані з подібним авантюризмом.

Великий внесок у роботу над книжкою зробили також дослідники з Нью-Йоркського університету. Деякі з них, зокрема доктори Пауліна Брен,

Деніел Коен (що нині працюють в Університеті Райса) та Ніколь Рудольф, допомогли мені краще зрозуміти досліджуваний період завдяки своїм напрацюванням, посилання на які містяться на сторінках цієї книжки. Джессіка Куперман та Аві Патт виконали безцінну роботу як наукові асистенти. Мішель Пінто разом із Саймоном Джексоном без жодних нарікань перетворилися на талановитих дослідників зображень. Саме її заслуга — більшість найзахопливіших ілюстрацій, як-от упакований Ленін, що прикрашає кінець третьої частини. Алекс Молот сумлінно знаходив і збирав опубліковані та неопубліковані статистичні звіти та набори даних, на які книжки такого штибу неминуче та цілком доцільно спираються. Без цього я б напевне не зміг її написати.

Моя родина жила з повоєнною Європою дуже довго: мої діти, наприклад, усе їхнє дитинство. Вони не лише терпіли мою відсутність, мандрівки та пристрасні захоплення, які вона породила, але й суттєво вплинули на зміст книжки. Деніелу я завдячую її назвою. Ніколасу — нагадуванням про те, що не всі гарні історії мають щасливий кінець. Моїй дружині я також багато чим зобов'язаний — як мінімум двома дуже уважними прочитаннями та конструктивними зауваженнями. Але її автор у боргу перед нею значно, значно більше. Власне, їй і присвячено «Після війни».

Європа в 1947 році

Європа сьогодні

Вступ

Кожна доба — це сфінкс, який стрибає в прірву після того, як його загадку розгадано.

Генріх Гейне

Обставини (на які деякі добродії абсолютно не зважають!) насправді надають кожному політичному принципу його особливого забарвлення та відмінності.

Едмунд Берк

Подій, мій дорогенький, подій.*

Гарольд Макміллан

Історія світу — це не той ґрунт, на якому виростає щастя. Щасливі часи — це її порожні сторінки.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

Уперше я вирішив написати цю книжку, коли робив пересадку на Вестбангофі, головній кінцевій станції віденської залізниці. То був грудень 1989 року, сприятливий час. Я щойно повернувся з Праги, де драматурги та історики Громадянського форуму Вацлава Гавела саме зносили комуністичну поліцейську державу та викидали сорок років «утіленого соціалізму» на смітник історії. За кілька тижнів до того було несподівано зруйновано Берлінський мур. І в Угорщині, і в Польщі всі переймалися непростим питанням про те, що ж робити після комунізму: старий, ще кілька місяців тому всемогутній режим ішов у небуття. Комуністична партія Литви щойно проголосила свою незалежність від Радянського Союзу. У таксі, дорогою до вокзалу, австрійське радіо передавало перші репортажі про повстання проти кланової диктатури Ніколае Чаушеску в Румунії. Політичний землетрус трощив застиглу топографію повоєнної Європи.

Доба завершилася. Народилася нова Європа: це було ясно всім. Але в міру того як старий режим відходив у минуле, багато вкорінених поглядів підлягали переоцінці. Те, що колись вважали постійним і навіть неминучим, почало здаватися цілком тимчасовим. Протистояння в час «холодної війни», розрив між Сходом і Заходом, змагання між «комунізмом» і «капіталізмом», окремі й не сполучені між собою історії благополучної Західної Європи та сателітів Радянського Союзу на Сході — усі ці розбіжності більше не можна було тлумачити як

* Відповідь Гарольда Макміллана на запитання журналіста, чого він найбільше боїться для свого правління. — Прим. пер.

результат ідеологічної необхідності чи залізної політичної логіки. Вони були випадковими наслідками історії — і історія намагалася їх позбутися.

Майбутнє Європи поставало в геть іншому світлі — власне, як і її минуле. У часовій ретроспективі період із 1945 по 1989-й тепер здавався не світанком нової доби, а радше проміжним етапом: післявоєнні роки, винесені за дужки, незавершені справи конфлікту, який закінчився в 1945 році, але залишив по собі післямову, що тривала пів століття. Хоч би якого вигляду набула Європа у прийдешні роки, звична та впорядкована історія того, що трапилося в минулому, назавжди змінилася. Того морозного центральноєвропейського грудня мені здавалось очевидним, що історію повоєнної Європи треба переписати.

Час був сприятливим, місце — теж. Відень у 1989 році став палімпсестом заплутаних та переплетених варіантів минулого Європи. На початку ХХ століття Відень був Європою: плідним, модним та самооманливим центром культури й цивілізації на порозі апокаліпсису. Між війнами, перетворений зі славетної імперської метрополії на збіднілу та зіщулену столицю куцої держави-обрубка, Відень поволі втрачав блиск і зрештою опинився в ролі провінційної застави нацистської імперії, якій більшість її громадян радісно присягли на вірність.

Коли Німеччина зазнала поразки, Австрія опинилася в Західному таборі й була призначена на роль «першої жертви» Гітлера. Цей подвійно незаслужений щасливий збіг дозволив Відню обілити своє минуле. Зручно забувши про свою лояльність до нацистів, австрійська столиця — «західне» місто, оточене радянською «Східною» Європою, — набула нової ідентичності як острівець та вірець вільного світу. Для її колишніх підданих, застряглих у Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Румунії та Югославії, Відень був «Центральною Європою» — уявною спільнотою космополітичної коректності, яку впродовж століття європейці якось примудрилися загубити. У роки конання комунізму місту судилося стати чимсь на зразок станції перехоплення свободи, новим місцем зустрічей та прощань для східних європейців, що тікали на Захід, і для західняків, що будували мости на Схід.

Отже, Відень у 1989 році був хорошою точкою «відліку» Європи. Австрія втілювала в собі всі ознаки дещо самовдоволеної повоєнної Західної Європи: капіталізм та заможність за підтримки добре забезпеченої держави загального добробуту; соціальний спокій, гарантований робочими місцями та всілякими додатковими винагородами, щедро розподіленими між усіма ключовими соціальними групами та політичними партіями; зовнішня безпека під негласною протекцією ядерної парасольки Заходу — тоді як сама Австрія непогано влаштувалася як «нейтральна» країна. Тим часом по той бік Лайти та Дунаю, лише кілька кілометрів на схід, простягалася «інша» Європа — злиднів, бідності й таємної поліції. Прірву між цими двома Європами вдало передавав контраст між жвавим та енергійним Вестбангофом, звідки підприємці й туристи на борту сучасних чепурних експресів рушали до Мюнхена, Цюріха або Парижа, та похмурих і непривабливих Зюдбангофом, де брудні, старі поїзди з Будапешта чи Белграда випускали із себе зграйки вбогих, пошарпаних, дещо загрозованих на вигляд іноземців у запиленому одязі.

Так само як два головні вокзали міста мимоволі засвідчували географічний розподіл Європи — один дивився в бік життєрадісного, заможного Заходу, інший недбало визнавав належність Відня до Сходу, — вулиці австрійської столиці були свідками мовчання, яке, немов безодня, відділяло спокійне теперішнє Європи від її жахливого минулого. Величні надійні будинки вздовж Рінг-штрассе нагадували про імперську історію Відня, хоча сам Рінг здавався дещо завеликим та помпезним як для щоденної транспортної артерії в середній за розмірами європейській столиці, тоді як місто заслужено пишалось своїми державними спорудами та міським громадським простором. Так, Відень із задоволенням віддавався спогадам про своє славетне минуле. Однак про порівняно недавні події місто рішуче волило не згадувати.

А найбільш мовчазним місто було щодо євреїв, які колись населяли чимало його центральних будинків і зробили неабиякий внесок у живопис, музику, театр, літературу, журналістику та ідеї, які втілював Відень на піку своєї слави. Та жорстокість, із якою віденських євреїв виганяли з їхніх домівок, вивозили на схід від міста та випалювали з його пам'яті, була відповіддю на питання, чому в теперішньому Відні панував винуватий спокій. Повоєнний Відень, як і повоєнна Західна Європа, був величною спорудою, зведеною на невимовному минулому. Більша частина тих подій сталася на землях, підконтрольних Радянському Союзу, саме тому про них так швидко забули (на Заході) або змусили мовчати (на Сході). Після повернення Східної Європи минуле було не менш невимовним, але тепер про нього неухильно треба було говорити. Після 1989 року ніщо — ані майбутнє, ані теперішнє, ані понад усе минуле — не могло бути таким, як колись.

Отже, рішення написати історію повоєнної Європи прийшло у грудні 1989 року, однак я не брався за його втілення впродовж багатьох років. Утрутилися обставини. Озираючись назад, можу сказати, що це було на краще: чимало речей, які сьогодні стали трохи зрозуміліші, тоді ще були оповиті туманом. Відкрилися архіви. На місце неминучого безладдя, яке супроводжує будь-які революційні зміни, прийшла впорядкованість, і тепер можна було розрізнити хоча б деякі з далекосяжних наслідків перевороту 1989 року. Відлуння землетрусу 1989 року ще довго давало про себе знати. Наступного разу, коли я був у Відні, місто силувалося облаштувати десятки тисяч біженців із сусідніх Хорватії та Боснії.

Три роки по тому Австрія облишила свою старанно виплекану повоєнну автономію та увійшла до Європейського Союзу, чия поява як гравця на європейській арені стала прямим наслідком східноєвропейських революцій. Приїхавши до Відня в жовтні 1999 року, я побачив, що Вестбангоф увесь обклеєний плакатами на підтримку Партії свободи Йорґа Гайдера, який, попри своє неприховане захоплення «почесними воїнами» армій нацистів, що «виконували свій обов'язок» на східному фронті, здобув на тогорічних виборах 27% голосів, зігравши на відчутті тривоги та нерозумінні серед своїх співвітчизників тих змін, яких зазнав їхній світ за останнє десятиліття. Після майже пів століття спокою Відень, як і решта країн Європи, знову ввійшов в історію.

Ця книжка оповідає історію Європи з кінця Другої світової війни, а отже, починається з 1945 року — *Stunde nul*, або, як цей рік називається в Німеччині, «години нуль». Але на історію європейського континенту, власне, як і на все у ХХ столітті, кидає тінь тридцятилітня війна, розпочата в 1914 році, коли він ступив на шлях до катастрофи. Перша світова війна стала жакливою бійнею для всіх її учасників — у боях загинула половина чоловічого населення Сербії від 18 до 55 років, — однак закінчилася нічим. Усупереч поширеній у той час думці, Німеччина не зазнала поразки ані у війні, ані внаслідок післявоєнного врегулювання: інакше її сходження до майже тотального домінування в Європі через якихось 25 років було б складно пояснити. Насправді ціна перемоги союзників була більшою, ніж ціна поразки Німеччини, оскільки та не виплатила борги Першої світової війни, а отже, по її закінченні постала порівняно сильнішою, ніж у 1913 році. «Німецька проблема», яка виникла в Європі зі злетом Пруссії за одне покоління до того, залишилася невирішеною.

Маленькі країни, що з'явилися в 1918 році після розпаду старих територіальних імперій, були бідні, нестабільні та вразливі. А ще — зневажали своїх сусідів. У міжвоєнний період у Європі було повно держав-«ревізіоністів»: Росія, Німеччина, Австрія, Угорщина та Болгарія — усі вони зазнали поразки у Великій війні та чекали нагоди отримати територіальні відшкодування. Після 1918 року не сталося ані відновлення міжнародної стабільності, ані віднайдення балансу між державами: була лишень перерва через виснаження. Воєнне насильство не припинилося. Натомість воно перетворилося на складник внутрішньої політики — націоналістичний дискурс, расистські упередження, класове протистояння та громадянську війну. Європа у 1920-х та особливо у 1930-х роках увійшла в сутінкову зону між життям після однієї війни та грізним передчуттям іншої.

Внутрішні конфлікти та міждержавні протистояння в міжвоєнні роки поглиблювалися — і до певної міри були спровоковані — супутнім занепадом європейської економіки. Насправді тодішня економічна ситуація в Європі зазнала потрійного удару. Перша світова війна спотворила ринок праці в державах, зруйнувала торгівлю, знищила цілі регіони, а також призвела до банкрутства держав. Багато країн, передусім у Центральній Європі, так і не подолали її наслідків. Тих, кому це вдалося, потім знову потягло вниз під час Великої депресії 1930-х років, коли дефляція, банкрутства підприємств та відчайдушні спроби захиститися від зовнішньої конкуренції збільшеними тарифами призвели не тільки до не бачених досі рівнів безробіття і змарнованих виробничих ресурсів, а й до колапсу міжнародної торгівлі (упродовж 1929–1936 років торгівля між Францією та Німеччиною впала на 83%), а також болісної міжнародної конкуренції та чвар. Після того почалася Друга світова війна. Про її безпрецедентний вплив на *мирне* населення та національні економіки держав ідеться в розділі і цієї книжки.

Усі ці удари разом мали знищити цивілізацію. Масштаб катастрофи, яку накликала на себе Європа, був абсолютно очевидним навіть для її сучасників. Дехто, як з ліво-, так і з праворадикального табору, вважав самогубство

буржуазної Європи нагодою поборотися за щось краще. Тридцять років були, як сказав англо-американський поет Оден, «нищим, нечесним десятиліттям», але водночас і часом обов'язку та політичної віри, кульмінацією якого стали ілюзії і втрачені життя громадянської війни в Іспанії. Той період став лебединою піснею радикальних поглядів XIX століття, вкладених тепер у насильницькі ідеологічні практики ще похмуріших часів: «Який неймовірний потяг до нового людського порядку відчувався в міжвоєнну добу, і як же прикро його було змарновано» (Артур Кестлер).

Зневірившись у Європі, дехто тікав: спочатку аж на край Західної Європи, де ще панували ліберальні демократії, а тоді, якщо встигали виїхати вчасно, — до Америк. Дехто ж, як-от Стефан Цвейг чи Вальтер Беньямін, укоротили собі віку. Напередодні остаточного занурення континенту в безодню європейське майбутнє здавалося безнадійним. Те, що було втрачено під час руйнації європейської цивілізації — наслідки цієї втрати ще задовго до того передбачили Карл Краус та Франц Кафка в рідному цвейгівському Відні, — вже ніколи не вдалося відновити. В однойменному фільмі Жана Ренуара 1937 року, який належить до класики кінематографу, *великою ілюзією* тієї доби було звернення до війни та супутніх міфів про честь, касту і клас. Але до 1940 року найбільшою ілюзією Європи, тоді вже безповоротно дискредитованою, в очах самовидців була сама «європейська цивілізація».

Тож у світлі подій, що передували неочікуваному одужанню Європи після 1945 року, спокуса зобразити історію цього одужання в самозаспокійливих, навіть ліричних тонах цілком зрозуміла. Саме в такому ключі й написано більшість історій повоєнної Європи, а особливо надруковані до 1989 року. Роздуми європейських державних діячів про свої досягнення в ці десятиліття мали ту саму тональність. Сам факт того, що після катаклізмів тотальної війни окремим державам континентальної Європи вдалося вижити та відродитися; що держави не мали претензій одна до одної та поступово поширювались інституціоналізовані форми внутрішньоєвропейської співпраці; що після тридцятирічного економічного занепаду відбувалося стале зростання та «нормалізація» заможності, оптимізму та миру — усе це не могло не викликати дещо перебільшеної реакції. Відновлення Європи було «дивом». «Постнаціональна» Європа засвоїла гіркий урок нещодавньої історії. З попелу насильницького, самовбивчого минулого, немов Фенікс, постав миролюбний ідилічний континент.

Як і більшість міфів, такий гідний образ Європи у другій половині XX століття не позбавлений дециці правди. Однак багато чого він не враховує. Східній Європі — від австрійського кордону до Уральських гір, від Таллінна до Тирани — він не пасує. Її післявоєнні десятиліття були справді безкровними порівняно з тим, що їм передувало, але тільки завдяки непроханій присутності Червоної армії: це був мир тюремного подвір'я під прицілом танкової гармати. А якщо країни — члени Радянського блоку і вступали в міжнародну співпрацю, яка віддалено нагадувала аналогічну динаміку на Заході, це було лише тому, що Москва силою нав'язувала «братерські» інституції та взаємозв'язки між ними.

Історію двох половин повоєнної Європи не можна розказати окремо одна від одної. Спадщина Другої світової, а також передвоєнні десятиліття і війна до того поставили уряди та громадян країн і Західної, і Східної Європи перед складним вибором щодо того, як найкраще дати собі раду і більше ніколи не повторити минулих подій. Одним можливим варіантом, спочатку дуже популярним в обох частинах Європи (нагадування про те, що 1945 рік геть не був таким чистим аркушем, яким він подекуди здається), було повернення до радикальних програм народних фронтів 1930-х років. Східна Європа не могла уникнути певних кардинальних змін. Про повернення до безславного минулого не було й мови. Але що тоді мало прийти замість нього? Можливо, комунізм і став хибним рішенням, але проблема, яку він намагався розв'язати, була цілком справжньою.

На Заході перспектива значних змін поволі розвіялась, не в останню чергу завдяки американській допомозі (і тиску). Привабливість програм народних фронтів, а разом і комунізму зблякла: і те, й інше було рецептом для важких часів, а на Заході, принаймні після 1952 року, часи вже не були аж такими важкими. Тож у прийдешні десятиліття про сумніви в перші повоєнні роки забули. Але вірогідність (навіть висока) того, що події розвиватимуться інакше, у 1945 році здавалася дуже реальною. Саме для того, щоб не допустити повернення старих демонів (безробіття, фашизму, німецького мілітаризму, війни та революції), Західна Європа обрала той новий шлях, які ми всі тепер знаємо. Постнаціональна, соціально захищена, об'єднана мирна Європа не була виторгом оптимістичного, амбітного та далекоглядного проекту, як це мрійливо уявляють сьогоднішні євроідеалісти. То було непевне дитя тривоги. У тіні історії її очільники здійснювали соціальні реформи та будували нові інститути задля профілактики, щоб не повторити минулого.

Це легше усвідомити, якщо згадати, що влада Радянського блоку, по суті, втілювала аналогічний проект. Там також понад усе намагалися створити перешкоду для політичного відступу, хоча у країнах під владою комунізму це мало бути досягнуто не через соціальний прогрес, а шляхом фізичного примусу. Нещодавню історію переписали — а громадян змушували забути, — припускаючи, що соціальна революція під проводом комунізму усунула не тільки недоліки минулого, а й умови, які до них призвели. Як ми побачили, це твердження також було міфом чи, в кращому разі, не більше ніж напівправдою.

Але комуністичний міф також мимоволі свідчив про важливість (і труднощі) того, у який спосіб буде врегульовано обтяжливу спадщину в обох половинах Європи. Перша світова війна зруйнувала стару Європу. Друга світова створила умови для Європи нової. Але на всю Європу впродовж багатьох десятиліть після 1945 року кидали тінь примари диктаторів та воєн нещодавнього минулого. Цей досвід об'єднував післявоєнне покоління європейців та відрізняв їх від американців, для яких уроки ХХ століття були геть іншими та загалом більш обнадійливими. Це обов'язкова точка відліку для всіх, хто хоче зрозуміти європейську історію до 1989 року і збагнути зміни, які відбулися після.

У своїй праці про погляд Толстого на історію Ісає Берлін окреслив відмінність між двома напрямками інтелектуального мислення, цитуючи відомий рядок вірша давньогрецького поета Архілоха: «Лисиця знає багато речей, а їжак — одну велику». За визначенням Берліна, ця книжка — точно не «їжак». На сторінках цього видання я не пропоную однієї великої теорії щодо сучасної історії Європи, не викладаю однієї всеохопної тези чи єдиної всеосяжної оповіді. З цього, однак, не випливає, що я вважаю, ніби історія Європи після Другої світової війни не має визначальних контурів. Навпаки, має, і не один. Наче лисиця, Європа «знає багато речей».

Насамперед це історія ослаблення Європи. Держави, які її складали, після 1945 року більше не могли претендувати на міжнародний чи імперський статус. Два винятки з цього правила — Радянський Союз та, певною мірою, Велика Британія — були лише напівєвропейцями навіть у власних очах і в будь-якому разі під кінець часового проміжку, про який тут ідеться, самі суттєво ослабли. Більшість інших країн континентальної Європи були принижені поразкою та окупацією. Європа не могла самотужки позбутися фашизму, як і не здатна була без зовнішньої допомоги стримувати комунізм. Післявоєнну Європу звільнили — чи ув'язнили? — сторонні. Тільки завдяки значним зусиллям та через багато десятиліть європейці спромоглися повернути контроль над власною долею. Позбавлені своїх заокеанських територій, колишні морські імперії Європи (Британія, Франція, Нідерланди, Бельгія і Португалія) впродовж цих років повернулися до свого європейського ядра, спрямувавши увагу всередину, на саму Європу.

По-друге, протягом подальших десятиліть ХХ століття відбувся занепад «великих наративів» європейської історії — великих історичних теорій ХІХ століття з властивими їм моделями прогресу та змін, революції та трансформації, які живили політичні проекти та суспільні рухи, що й розірвали Європу на шматки в першій половині наступного століття. Цю історію також можна збагнути тільки з пан'європейської перспективи: згасання політичного запалу на Заході (за винятком маргіналізованої інтелектуальної меншості) супроводжувалося — із зовсім інших причин — втратою політичної віри та дискредитацією офіційного марксизму на Сході. У якийсь недовгий момент у 1980-х справді почало здаватися, що інтелектуальна *правиця* може відродити ще один проект ХІХ століття з демонтажу «суспільства» та відмовитись від державної політики заради ринку без обмежень та мінімалістичної держави; але цей порив минув. Після 1989 року в Європі не було всеохопного ідеологічного проекту з правого чи лівого крила політичного спектра — за винятком обіцянки свободи, яка для більшості європейців уже стала реальністю.

По-третє, запізнило і значною мірою випадково на зміну колишнім амбіційним європейським ідеологіям минулого прийшла скромна «європейська модель». Народжена з еkleктичного поєднання соціал-демократичного й християнсько-демократичного законодавства і крабоподібного інституційного розширення Європейської спільноти та її наступника Союзу, вона була специфічно «європейським» способом регулювання соціальної взаємодії і

міждержавних відносин. Європейський підхід поширювався на все — від догляду за дітьми до міжнародного права — й означав дещо більше, ніж звичайні бюрократичні практики Європейського Союзу та його членів. На початку ХХІ століття він став провідною зіркою та прикладом для охочих приєднатися до нього, а також глобальним викликом для Сполучених Штатів та конкурентної привабливості «американського способу життя».

Це абсолютно неочікуване перетворення Європи з географічного поняття (до того ж вельми проблематичного) на рольову модель та магніт, однаково привабливий і для людей, і для країн, відбувалося повільно і поступово. Європа не була, за іронічним висловом Александра Хвата про розчарування політиків міжвоєнної Польщі, «приреченою на велич». Її появу в такій ролі точно ніхто не міг передбачити ні в обставинах 1945 року, ні навіть 1975-го. Ця нова Європа точно не була заздалегідь продуманим спільним проектом: ніхто не збирався її створювати. Але коли після 1992 року з'ясувалося, що Європа таки *посіла* це нове місце в міжнародному порядку, її відносини, зокрема із США, постали в новому ракурсі — як для європейців, так і для американців.

Четверта тема, вплетена в історію післявоєнної Європи, — її складні й нерідко хибно оцінені відносини зі Сполученими Штатами Америки. Жителі Західної Європи хотіли залучити США в європейську політику після 1945 року, однак водночас обурювалися цим залученням і тим занепадом, який настав для Європи. Ба більше, попри присутність США в Європі, особливо після 1949 року, обидва боки «Заходу» залишалися дуже відмінними один від одного. У Західній Європі ставлення до «холодної війни» суттєво відрізнялося від тієї панічної реакції, яку вона викликала у Штатах, тож, як ми згодом переконаємося, подальшу «американізацію» Європи в 1950–1960-х роках часто перебільшують.

Звичайно, східні європейці дивилися на Америку та її особливості зовсім інакше. Однак і в цьому випадку було б помилкою переоцінювати вплив прикладу Сполучених Штатів на Східну Європу до і після 1989 року. Критичні голоси дисидентів з обох боків Європи — наприклад, Раймона Арона у Франції чи Вацлава Гавела в Чехословаччині — обачно підкреслювали, що не вважають Америку моделлю чи прикладом для їхніх суспільств. І хоча молодше покоління східних європейців після 1989 року прагнуло деякий час лібералізувати свої країни на американський лад, з обмеженими державними послугами, низькими податками та вільним ринком, мода не прийнялася. «Американський час» Європи залишився в минулому. Майбутнє «маленьких Америк» Східної Європи належало безпосередньо Європі.

Насамкінець післявоєнна історія Європи — це історія, затьмарена мовчанням, відсутністю. Європейський континент колись був хитросплетінням споріднених та пов'язаних між собою мов, релігій, спільнот і націй. Чимало її міст — особливо маленькі містечка на перехресті давніх та нових імперських кордонів, як-от Трієст, Сараєво, Салоніки, Чернівці, Одеса чи Вільнюс — стали справді мультикультурними суспільствами ще раніше, ніж з'явився цей термін. Католики, православні, мусульмани, євреї та люди інших віросповідань і національностей — усі вони були

близькими сусідами. Цю стару Європу не варто ідеалізувати. Те, що польський письменник Тадеуш Боровський назвав «неймовірним, майже гротескним плавильним котлом людей та національностей, який небезпечно булькає в самісінькому серці Європи», час від часу збурювало заколоти, різанини та погроми — але все це відбувалося насправді й змогло залишити слід у живій пам'яті.

Утім між 1914 та 1945 роками *ту* Європу зрівняли із землею. На її місці, щулячись, постала нова, більш упорядкована Європа, яка у другій половині ХХ століття мала не так багато напівтонів. Через війну, окупацію, зміну кордонів, виселення та геноциди майже кожен тепер жив у власній країні, з-поміж свого народу. Упродовж сорока років після Другої світової війни європейці Західної та Східної Європи мешкали в герметичних національних анклавах, де релігійні чи етнічні меншини, яким вдалося вижити (як-от євреї у Франції), представляли дешицу від загального населення та були старанно інтегровані в її панівну культуру і політичне життя. Тільки Югославія та Радянський Союз — імперія, а не країна, та в кожному разі, як ми вже зазначали, тільки частково європейська — були не схожі на цю нову, однорідну Європу.

Але, починаючи з 1980-х років і насамперед з розпадом Радянського Союзу та розширенням ЄС, на Європу знову чекало мультикультурне майбутнє. Зокрема біженці, тимчасові працівники, мешканці колишніх європейських колоній, яких імперська метрополія приваблювала перспективою робочих місць та свободи, а також мігранти, що з власної волі чи під тиском обставин полишили занепалі або репресивні держави на розширених кордонах Європи та перетворили Лондон, Париж, Антверпен, Берлін, Мілан і десятки інших міст на космополітичні столиці світу, подобається їм це чи ні.

Ця нова присутність «інших» живих у Європі (близько п'ятнадцяти мільйонів мусульман у ЄС за його нинішнього складу, тоді як ще майже вісімдесят мільйонів очікують на прийняття в Болгарії та Туреччині*) оприявила не тільки нинішнє почуття дискомфорту в Європі через зростання різноманіття, а й ту легкість, з якою «інших» мертвих з минулого Європи викинули геть із пам'яті. Після 1989 року стало зрозуміліше, ніж будь-коли, що стабільність післявоєнної Європи спиралася на здобутки Йосипа Сталіна та Адольфа Гітлера. Під час війни спільно та за допомоги колаборантів диктатори створили демографічне пустище, на якому закладали фундамент нового, менш складного континенту.

Цей незручний вузлик у гладкій оповідній канві про європейський поступ на шляху до черчиллівських «просторих, осяяних сонцем рівнин»** зазвичай не згадували по обидва боки післявоєнної Європи, принаймні до 1960-х, коли на цю обставину стали покликатися у зв'язку зі знищенням євреїв німцями. За рідкісними суперечливими винятками, історії інших злочинців — та інших жертв — замовчувалися. Історія та пам'ять Другої світової війни були

* Болгарія стала членом Європейського Союзу у 2007 році. — Прим. пер.

** Цитата з промови Вінстона Черчилля «Це був їхній зоряний час», яку він виголосив 18 червня 1940 року перед Палатою громад. — Прим. пер.

переважно закодовані в знайомому наборі моральних протиставлень: добро проти зла, антифашисти проти фашистів, рух Опору проти колаборантів тощо.

Після 1989 року, коли давні табу було подолано, стало можливим визнати (подекуди всупереч жорсткому протистоянню та запереченням) моральну ціну відродження Європи. Полякам, французам, швейцарцям, італійцям, румунам та іншим націям тепер набагато легше дізнатися (якщо вони цього хочуть), що насправді трапилось у їхній країні лише кілька коротких десятиліть тому. Загальноприйнятю версію історії своєї країни переглядає навіть Німеччина — із парадоксальними наслідками. Тепер, уперше за багато десятиліть, звертають увагу на страждання й жертви німців: чи то від рук британських бомбардувальників, чи то російських* солдатів, чи чеських депортувальників. Євреї, як знову і знову обережно зауважують у деяких поважних осередках, були не єдиними жертвами...

Добре чи погано те, що тривають такі дискусії, — питання суперечливе. Чи є все це суспільне пригадування ознакою політичного здоров'я? Чи інколи більш розважливо, як це надто добре розумів де Голль, — просто забути? Це питання порушено в післямові. Зараз я хотів би лише зауважити, що ці останні спазми бентежного пригадування не варто сприймати (як їх часом сприймають, особливо у Сполучених Штатах, коли протиставляють сучасним спалахам етнічних чи расових упереджень) як лиховісне свідчення «первородного гріха» Європи — неспроможності вчитися на злочинах минулого, амнестичної ностальгії та постійної загрозливої схильності повернутися в 1938 рік. Це не є, за висловом одного з найкращих кетчерів в історії американського бейсболу Йоґі Берра, «знову і знову повторюване дежавю».

Європа не повертається до свого тривожного воєнного минулого. Навпаки, вона його полишає. Сьогодні Німеччина, як і решта країн Європи, більш свідомо своєї історії ХХ століття, ніж будь-коли в попередні п'ятдесят років. Але це не означає, що її знов у неї затягує: бо ця історія ніколи не минала. У цій книжці ми намагаємося показати, що над післявоєнною Європою нависає довга та важка тінь Другої світової війни. Утім визнати це повною мірою було б неможливо. Мовчання щодо нещодавнього минулого Європи — необхідна умова для побудови її майбутнього. Сьогодні, після болісних публічних дебатів практично в кожній європейській країні, здається цілком доречним (і в будь-якому разі неминучим), що німці нарешті зможуть відкрито піддати сумніву благонямірені канони офіційної пам'яті. Можливо, нам це не дуже сподобається. І навіть може стати недобрим передвісником. Але це, певним чином, кінець. Після шістдесяти років від смерті Гітлера війна, яку він розв'язав, та її наслідки відходять в історію. Післявоєнна доба в Європі тривала дуже-дуже довго, але вона нарешті добігає кінця.

* Мається на увазі радянських; тут і далі автор вживає російський / радянський і Росія / СРСР як синоніми, що загалом відповідає західному підходу, який передбачає ототожнення Росії з Радянським Союзом. На підміну цих понять союзниками вказує і Тоні Джадт: «Як і Черчилль, де Голль думав і говорив "Росія" замість СРСР». — *Прим. наук. ред.*

ЧАСТИНА ПЕРША

ПІСЛЯ ВІЙНИ: 1945–1953

Спадщина війни

Європейський світ не занепадав повільно; це інші цивілізації розвивалися й зазнавали краху, тоді як європейську цивілізацію підірвали тротилом.

Герберт Веллс, «Війна в повітрі»
(1908)

Проблеми, які з'явилися після війни, ніхто раніше не міг навіть уявити, не те що пережити. Ніколи раніше люди не знали такого руйнування, такого колапсу життєвого устрою.

Енн О'Гара Маккормік

Усюди люди жадали дива та зцілення. Війна відкинула неаполітанців у Середньовіччя.

Норман Льюїс, «Неаполь 1944-го»

Європа після Другої світової війни здавалася сповненою нещаст'я і порожнечі. Фотографії та документальні фільми того часу зображують зворушливі потоки безпомічного мирного населення, яке рухалося розбомбленими територіями знищених міст та спустошених полів. Діти-сироти зневірено плентаються за групами змучених жінок, розглядаючи груди уламків будівель. Голомозі депортовані та в'язні концтаборів у смугастій формі, голонді й виснажені хворобами, апатично дивляться в об'єктив камери. Контуженими здавалися навіть трамваї, що непевно рухалися пошкодженими рейками, коли час від часу подавали електричний струм. Усі та все, за помітним винятком добре вгодованих союзницьких військ, були змучені, змарнілі й виснажені.

Якщо ми хочемо зрозуміти, як цей зруйнований континент зміг так швидко відродитися в подальші роки, треба зробити деякі уточнення. Однак ця картина, по суті, передає всю правду про стан Європи після поразки Німеччини. Мешканці Європи не мали *ані сил, ані надій*, і в них були на те всі підстави. Війна в Європі, яка почалася зі вторгнення Гітлера до Польщі у вересні 1939 року та закінчилася безумовною капітуляцією Німеччини в травні 1945-го, була тотальною війною. Вона стосувалась як мирного населення, так і військових.

Насправді в усіх країнах, окупованих нацистською Німеччиною, від Франції до України, від Норвегії до Греції, Друга світова війна стала *насамперед* випробуванням для мирного населення. Формально бої між арміями відбувалися на початку і в кінці конфлікту. У проміжку то була війна окупації, репресій, експлуатації та винищення, у якій солдати, штурмовики й поліція розпоряджались щоденним життям та самим існуванням десятків мільйонів захоплених людей.

Деякі країни перебували в окупації впродовж майже всієї війни. Всюди вона посіяла страх та злидні.

На відміну від Першої світової війни, Друга світова — війна Гітлера — зачепила практично весь світ. І тривала дуже довго — майже шість років для тих країн (Британії, Німеччини), які брали в ній участь від початку до кінця. У Чехословаччині вона почалася ще раніше, коли нацисти окупували Судети в жовтні 1938 року. У Східній Європі та на Балканах вона не закінчилася з поразкою Гітлера, тому що окупація (Радянською армією) та громадянська війна продовжувалися ще багато років після поділу Німеччини.

Звичайно, це була аж ніяк не перша окупаційна війна в Європі. Спогади про Тридцятирічну війну в Німеччині XVII століття, коли ворожі наймані армії забирали врожай та тероризували місцеве населення, навіть три століття по тому і далі жили в місцевих казках та легендах. Аж до 1930-х років в Іспанії бабусі лякали неслухняних дітей Наполеоном. Але досвід окупації під час Другої світової війни був особливо всепроникним — частково через те, як нацисти ставилися до місцевого населення.

Раніше армії окупантів — шведи в Німеччині XVII століття, пруси у Франції після 1815 року — забирали врожай та нападали і вбивали місцеве населення безсистемно й випадково. Але народи, які потрапили під німецьку владу після 1939 року, або були змушені служити Райху, або були приречені на знищення. Такого європейці ще не бачили. За океаном у власних колоніях європейські держави звичним чином експлуатували та поневолювали тубільців заради власного збагачення. Вони не гидували тортурами, насильством та масовими вбивствами, щоб приневолити своїх жертв до покірності. Однак з XVIII століття самі європейці не зазнавали такого ставлення, принаймні на територіях на захід від Бугу та Пруту.

Тільки під час Другої світової війни всі ресурси сучасної європейської держави були вперше мобілізовані з першочерговою метою — підкорити та експлуатувати інші європейські держави. Щоб воювати та перемогти, британці виснажували та витискали все зі своїх *власних* запасів: під кінець війни Велика Британія витрачала на військові потреби понад половину свого внутрішнього валового продукту (ВВП). Натомість нацистська Німеччина воювала, особливо в останні роки, значною мірою покладаючись на розграбовані економіки своїх жертв (так само, як робив Наполеон після 1805 року, але набагато ефективніше). Норвегія, Нідерланди, Бельгія, Богемія і Моравія та особливо Франція були змушені зробити суттєвий внесок у підтримку німецької військової потуги. Їхні шахти, фабрики, ферми та залізниці переорієнтувалися на обслуговування потреб німців, а їхньому населенню доводилося працювати на німецькому оборонному виробництві: спочатку — у своїх країнах, а потім — у самій Німеччині. У вересні 1944 року в Німеччині перебували 7 487 000 іноземців (більшість — не з власної волі), які становили 21 % трудового ресурсу країни.

Нацисти так довго і так успішно жили коштом своїх жертв, що німецьке мирне населення почало відчувати обмеження та дефіцит воєнного часу тільки

в 1944 році. Але тоді вже воєнний конфлікт замикався над ними в кільце, спершу — внаслідок бомбардувань союзників, а згодом — через одночасний наступ союзницьких армій зі сходу та заходу. Саме в цей останній рік війни, упродовж порівняно нетривалого періоду активних бойових дій на схід від Радянського Союзу, ця територія зазнала найбільших руйнацій.

З погляду сучасників наслідки війни вимірювались не промисловими здобутками та втратами або чистою вартістю національних активів у 1945 році порівняно з 1938-м, а розмірами тієї видимої шкоди, якої вона завдала їхньому середовищу та населенню. Саме від цього необхідно відштовхуватись, якщо ми хочемо зрозуміти, яка травма стояла за картинами спустошення та безнадії, що впадали в око самовидцям у 1945 році.

Дуже мало європейських міст і містечок різного розміру змогли пережити війну, не зазнавши руйнацій. За неписаною згодою або щасливим випадком давні та ранньомодерні центри кількох ушлявлених європейських міст — Рима, Венеції, Праги, Парижа й Оксфорда — жодного разу не бомбардували. Але в перший же рік війни німецькі снаряди зрівняли із землею Роттердам, а потім — промислове англійське місто Ковентрі. На своєму шляху сили Вермахту знищили багато маленьких містечок у Польщі, а пізніше — у Югославії та СРСР. Цілі райони центрального Лондона, особливо в бідніших кварталах навколо доків Іст-Енду, під час війни стали мішенями бліцкригу німецьких повітряних сил.

Але найбільшої матеріальної шкоди було заподіяно внаслідок безпрецедентних бомбардувальних кампаній західних союзників у 1944 та 1945 роках та потужному наступу Червоної армії від Сталінграда до Праги. Французькі приморські міста Руаян, Гавр та Кан знищила американська авіація. Гамбург, Кельн, Дюссельдорф, Дрезден та десятки інших німецьких міст стерли на попіл щільні бомбардування британських та американських літаків. На сході білоруське місто Мінськ під кінець війни було зруйноване на 80 %; Київ в Україні перетворився на тлілі руїни; а польську столицю Варшаву педантично підпалювала та підривала вибухівкою, будинок за будинком, вулицю за вулицею, німецька армія в міру свого відступу восени 1944 року. Коли війна в Європі завершилась, і Берлін пав перед Червоною армією в травні 1945 року, прийнявши в останні чотирнадцять днів 40 тисяч тонн снарядів, — більша частина німецької столиці перетворилась на курні купи каміння та покрученого металу. 75 % будинків були непридатні для життя.

Зруйновані міста стали найнаочнішим та придатним для зйомки свідченням розорення, і саме їх почали використовувати як універсальну ілюстрацію жахів війни. Оскільки найбільшої шкоди зазнали будинки та багатоквартирні споруди, унаслідок чого так багато людей залишилися без даху над головою (близько 25 мільйонів осіб у Радянському Союзі, ще 20 мільйонів у Німеччині, з яких 500 тисяч — лише в Гамбурзі), усіяний розвалинами міський пейзаж яскраво нагадував про війну, яка щойно завершилася. Однак не він єдиний. У Західній Європі транспортне сполучення та комунікації були серйозно пошкоджені: з 12 тисяч залізничних локомотивів у довоєнній Франції тільки 2 тисячі були

Європа під окупацією гітлерівської коаліції: листопад 1942 року

придатні для використання на момент німецької капітуляції. Багато доріг, залізничних шляхів та мостів були підірвані — німецькою армією, що відступала, союзниками, що наступали, та французьким рухом Опору. Дві третини торговельного французького флоту затонуло. Тільки в 1944–1945 роках Франція позбулася пів мільйона житлових будинків.

Але французам — як і британцям, бельгійцям, нідерландцям (які втратили 219 тисяч гектарів землі, затопленої німцями, та станом на 1945 рік володіли 40 % свого довоєнного залізничного, дорожнього та каналного транспорту), данцям, норвежцям (державний капітал яких упродовж німецької окупації зменшився на 14 % від довоєнного показника) і навіть італійцям — усім їм, можна сказати, пощастило, хоч вони цього і не знали. Справжні жахи війни відбувалися набагато східніше. Нацисти поводитися із західними європейцями з певною повагою — хоча б для того, щоб більше з них скористатися, а ті, зі свого боку, відповідали взаємністю, докладаючи порівняно мало зусиль, щоб опиратися чи перешкоджати німецькому наступу. У Східній та Південно-Східній Європі німецькі окупанти виявляли свою безпощадність, і не лише тому, що місцеві партизани — у Греції, Югославії та особливо в Україні — вели проти них завзяту, хоч і безнадійну, боротьбу.

Отже, матеріальні збитки на східних територіях, окупованих німцями, радянський наступ та партизанська боротьба були абсолютно не схожі на війну в західній частині Європи. У Радянському Союзі під час війни було зруйновано 70 тисяч сіл та 1700 міст, а також 32 тисячі заводів та 65 тисяч кілометрів залізниці. Греція втратила дві третини критично важливого торговельного флоту, третину лісів і тисячу селищ. Усе це відбувалося в час, коли Німеччина призначала окупаційні збори, виходячи радше з власних військових потреб, аніж зі спроможності Греції виплачувати їх в умовах спровокованої гіперінфляції.

У Югославії було винищено 25 % виноградників, 50 % худоби, 60 % доріг, 75 % нив та залізничних мостів, кожен п'ятий житловий будинок та третину і так обмеженого промислового капіталу; водночас населення скоротилося на 10 %, якщо порівняти з довоєнними часами. У Польщі три чверті стандартних залізничних шляхів були непридатні для експлуатації, а кожна шоста ферма не працювала. Більшість великих та маленьких міст країни ледь жевріли (хоча вщент була зруйнована тільки Варшава).

Але навіть ці цифри, хай які промовисті, лише частково відображають дійсність — масштабну матеріальну руйнацію. Однак найжахливіші матеріальні збитки, які пережили європейці під час війни, тьмяніли проти людських втрат. За підрахунками, між 1939 та 1945 роками на війні та через неї загинуло 36,5 мільйона європейців (що дорівнює всьому населенню Франції станом на початок війни). До них не зараховують ані людей, які в ті роки померли природною смертю, ані дітей, не зачатих чи не народжених через війну тоді чи пізніше.

Загальна кількість загиблих приголомшує (наведені тут цифри не охоплюють загиблих японців, американців чи представників інших неєвропейських народів). Проти неї навіть неприйнятний рівень смертності під час Першої

світової здається мізерним. Жоден інший задокументований конфлікт в історії не спричинив стількох жертв за такий короткий час. Але найбільше вражає кількість загиблих серед мирного населення: щонайменше 19 мільйонів, тобто більше половини. Кількість смертей серед цивільних перевищує військові втрати в СРСР, Угорщині, Польщі, Югославії, Греції, Франції, Нідерландах, Бельгії та Норвегії. Військові втрати перевищували втрати серед мирного населення лише у Великій Британії та Німеччині.

Підрахунки жертв серед мирного населення на території Радянського Союзу значно варіюють, однак, найвірогідніше, ця цифра становить понад 16 мільйонів людей (приблизно вдвічі більше за втрати серед військових, з-поміж яких 78 тисяч загинуло тільки в бою за Берлін). Кількість загиблих серед цивільних на території довоєнної Польщі сягала майже 5 мільйонів; у Югославії — 1,4 мільйона; у Греції — 430 тисяч; у Франції — 350 тисяч; в Угорщині — 270 тисяч; у Нідерландах — 204 тисячі; у Румунії — 200 тисяч. Серед цих жертв, особливо в Польщі, Нідерландах та Угорщині, було близько 5,7 мільйона євреїв, а також 221 тисяча ромів.

Причинами смертності мирного населення були масові знищення й табори смерті — від Одеси до балтійського узбережжя; хвороби, недоїдання і голод (як штучно створений, так і з інших причин); розстріли та спалення заручників — від руки Вермахту, Червоної армії та численних партизанських загонів; розправи й репресії мирних жителів; бомбардування, обстріли й піхотні бої в містах і селах на Східному фронті впродовж усієї війни та на Заході — із часу висадки союзників у Нормандії в червні 1944 року до капітуляції Гітлера в травні наступного року; сплановані страти колон біженців і смерті від виснаження серед в'язнів-робітників на воєнному виробництві та в трудових таборах.

Найбільших *військових* втрат зазнав Радянський Союз, який, за підрахунками, втратив 8,6 мільйона чоловіків і жінок у боях; військові жертви в Німеччині становили 4 мільйони; в Італії — 400 тисяч солдатів, моряків та службовців повітряних сил; у Румунії — 300 тисяч, більшість із яких загинули в боях з нацистським блоком на російському фронті. Утім у співвідношенні кількості загиблих до всього населення найбільших військових втрат зазнали австрійці, угорці, албанці та югослави. Якщо взяти до уваги всіх жертв — і серед військових, і серед цивільних, — найбільше постраждали Польща, Югославія, СРСР та Греція. Польща втратила приблизно п'яту частину свого довоєнного населення, зокрема суттєвий відсоток його освічених представників, яких спеціально винищували нацисти*. Югославія — кожного восьмого, якщо порівняти з кількістю довоєнного населення; СРСР — кожного одинадцятого, Греція — кожного чотирнадцятого. Щоб краще уявити розбіжність: у Німеччині загинув кожен п'ятнадцятий; Франція втратила одну із 77 осіб; Британія — одну зі 125.

* Або Сталін, який наказав розстріляти 23 тисячі польських офіцерів у Катинському лісі в 1940 році, а потім поклав провину на німців.

Радянський Союз втратив особливо багато військовополонених. Німці взяли в полон близько 5,5 мільйона радянських солдатів, з яких три чверті — у перші сім місяців після нападу на СРСР у червні 1941 року. З них 3,3 мільйона померли від голоду, холоду та жорстоких умов у таборах у Німеччині: у німецьких таборах для військовополонених з 1941 по 1945 рік загинуло більше росіян, ніж упродовж усієї Першої світової війни. Із 750 тисяч радянських солдатів, які потрапили в полон після взяття Києва у вересні 1941 року, лише 22 тисячі дожили до дня капітуляції Німеччини. Зі свого боку «совєти» захопили 3,5 мільйона полонених (здебільшого німців, австрійців, румунів та угорців); більшість із них після війни повернулися додому.

З огляду на ці цифри, стає цілком зрозуміло, що в післявоєнній Європі, особливо в її центральній та східній частинах, гостро бракувало чоловіків. У Радянському Союзі жінок було більше за чоловіків на 20 мільйонів, і щоб вирівняти це співвідношення, знадобиться більше ніж одне покоління. Радянська сільська економіка тепер сильно залежала від жінок, які мусили виконувати будь-яку роботу: не вистачало не лише чоловіків, а й коней. У Югославії внаслідок німецьких каральних операцій, коли всіх чоловіків, старших за 15 років, мали стратити, у багатьох селищах дорослого чоловічого населення не лишилося взагалі. У самій Німеччині дві третини тих, хто народився в 1918 році, не пережили гітлерівської війни: в одному районі, щодо якого ми маємо точні дані, — у Трептов, що в передмісті Берліна, — у лютому 1946 року серед дорослих віком 19–21 рік на 1105 жінок припадав 181 чоловік.

Про цю суттєву кількісну перевагу жінок, особливо в післявоєнній Німеччині, вже говорилося чимало. Принижене, зганьблене становище німецьких чоловіків, які із супергероїв вишколеної гітлерівської армії перетворилися на жменьки обідраних в'язнів, що запізнило поверталися додому й збентежено зустрічалися із поколінням згрубілих жінок, які були змушені навчитися виживати і давати раду без них, — це не вигадка (канцлер Німеччини Герхард Шредер — один з багатьох тисяч німецьких дітей, які після війни залишилися без батька). Райнер Фассбіндер вдало відтворив цей образ післявоєнного німецького жіноцтва в кінострічці «Шлюб Марії Браун» (1979), у якій героїня вдало користується своєю гарною зовнішністю та цинічним енергійним характером, попри благання матері не робити нічого, «що могло б занепасти твою душу». Тимчасом як тягарем фассбіндерівської Марії, як і всього післявоєнного покоління, було гірке розчарування, у реальності німкені в 1945 році стикалися з труднощами, що потребували більш нагального вирішення.

В останні місяці війни, у міру того як радянська армія просувалася на захід до Центральної Європи та Східної Пруссії, від неї тікали мільйони мирних мешканців, передусім німців. Джордж Кеннан, американський дипломат, описував це видовище у своїх мемуарах: «Лихо, яке сходило на цю землю з наступом радянських сил, не має собі рівних у сучасній європейській історії. Судячи з усіх наявних свідчень, у багатьох районах, після того як там пройшли радянські війська, з-поміж місцевих чоловіків, жінок і дітей виживали одиниці...

Росіяни... стирали місцеве населення з лиця землі так, як не робив ніхто з часів азійських орд».

Жертвами ставали насамперед дорослі чоловіки (якщо вони ще лишалися) та жінки різного віку. У Відні, за даними клінік та лікарів, протягом трьох тижнів, відколи Червона армія увійшла в місто, радянські солдати згвалтували 87 тисяч жінок. Ще більше жінок було згвалтовано в Берліні під час радянського наступу на місто, більшість із них — упродовж тижня з 2 по 7 травня, за кілька днів до капітуляції Німеччини. Обидві цифри, звичайно, менші від реальних; крім того, вони не враховують незліченні напади на жінок у селищах та містах, розташованих на шляху радянських сил під час їхнього наступу в Австрії та через Західну Польщу в Німеччині.

Поведінка Радянської армії не була таємницею. Мілован Джилас, близький поплічник Тіто в партизанській армії Югославії й тодішній палкий комуніст, навіть поговорив про це особисто зі Сталіним. Відповідь диктатора, за спогадами Джиласа, була красномовною: «Чи знає Джилас, сам письменник, що таке людське страждання і людське серце? Хіба він не може зрозуміти солдата, який пройшов крізь кров, вогонь і смерть, якщо той розважиться з жінкою чи візьме щось собі?». У своїй абсурдній логіці Сталін частково мав рацію. У Радянській армії не було відпусток. Більша частина її піхоти й танкістів відвойовували свою територію впродовж трьох жахливих років у нескінченній низці боїв та маршів західною частиною СРСР, крізь Росію та Україну. Під час наступу вони бачили докази й чули про безліч звірств німецьких солдатів. Ставлення Вермахту до військовополонених, цивільних, партизанів і просто будь-кого і будь-чого, що траплялося їм на шляху, спочатку впродовж їхнього гордого наступу до Волги та воріт Москви й Ленінграда, а потім під час болючого кривавого відступу, залишило шрам на лиці землі та в душах людей.

Коли Червона армія нарешті дійшла до Центральної Європи, її виснажені солдати потрапили в інший світ. Контраст між Росією та Заходом був величезний (цар Олександр I ще давним-давно пошкодував, що дозволив росіянам побачити, як живуть на Заході), а під час війни він лише зріс. Поки німецькі солдати сіяли на Сході спустошення та масові вбивства, сама Німеччина процвітала — настільки, що її мирне населення дуже довго майже не відчувало матеріальної ціни війни. У воєнний час Німеччина була світом міст, електрики, їжі, одягу, магазинів та споживчих товарів, порівняно ситих жінок і дітей. Разюча відмінність від його власної понівеченої батьківщини мала здаватися звичайному радянському солдатowi незбагненною. Німці скоїли в Росії страшні речі; тепер настала їхня черга страждати. Їхня власність та їхні жінки були трофеєм. З мовчазної згоди командування Червона армія накинулася на мирне населення щойно завойованих німецьких земель.

На своєму шляху на Захід Червона армія просувалася, гвалтуючи і грабуючи (за цим доречним, попри свою брутальність, висловом) Угорщину, Румунію, Словаччину та Югославію. Однак німецькі жінки постраждали найбільше. Від 150 до 200 тисяч «російських немовлят» народилися в радянській

окупаційній зоні Німеччини між 1945 і 1946 роками, і ці цифри не враховують невідому кількість абортів, через які жінки помирили разом з їхніми небажаними зародками. З тих дітей, що вижили, багато хто поповнив лави сиріт і безхатченків — людського непотребу війни.

Лише в Берліні під кінець 1945 року налічувалось 53 тисячі загублених дітей. Квіринальські сади в Римі на короткий час стали сумнозвісним місцем, де збиралися тисячі скалічених, спотворених та нікому не потрібних італійських дітей. У звільненій Чехословаччині сиротами лишилося 49 тисяч дітей; у Нідерландах — 60 тисяч; у Польщі, за деякими підрахунками, було близько 200 тисяч сиріт; у Югославії — імовірно, 300 тисяч. З-поміж молодших дітей євреїв було дуже мало, адже погроми та винищення воєнних років пережили здебільшого хлопці-підлітки. У Бухенвальді під час звільнення табору знайшли 800 дітей, яким вдалося вижити. У Бельзені — тільки 500, серед яких дехто навіть пережив марш смерті з Аушвіцу.

Вижити під час війни та в мирний час — геть різні речі. Завдяки вчасному та ефективному втручанням щойно створеної Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови (УНРРА*) та просуванню армій союзників масштабних епідемій і неконтрольованого поширення заразних хвороб вдалося уникнути — у пам'яті ще жили спогади про азійський грип, який пройшов Європою після Першої світової війни. Але ситуація і так була складна. Більшість мешканців Відня в 1945 році виживали на раціоні поживністю 800 ккал на день; у Будапешті в грудні 1945-го офіційний денний пайок становив 556 ккал на день (діти в яслах отримували 800). Протягом «голодної зими» в Нідерландах у 1944–1945 роках (коли частину країни вже звільнили) тижневий пайок у деяких регіонах за калорійністю поступався денній нормі, рекомендованій для солдат Союзного експедиційного корпусу. Померло 16 тисяч людей, переважно літнього віку та дітей.

У Німеччині, де харчування дорослої людини в середньому становило 2445 ккал на день у 1940–1941 роках та 2078 ккал на день у 1943 році, у 1945–1946 роках воно впало до 1412 ккал. Але тільки в середньому. У червні 1945 року в американській зоні окупації офіційний денний раціон для «звичайних» німців (тобто тих, хто не належав до привілейованих категорій працівників) становив лише 860 ккал. Ці цифри пояснюють гірку іронію тодішнього німецького жарту: «Краще радій, що війна, — мир буде жахливим». На більшості території Італії становище було не кращим, а в деяких районах Югославії та Греції — навіть дещо гіршим**.

Проблема почасти полягала в зруйнованих фермах, почасти — у підірваних комунікаціях, а найбільше — в кількості безпомічних та ні на що не здатних голодних ротів. Європейські фермери якщо й могли вирощувати їжу, то неохоче поставляли її в місто. Більшість європейських валют знецінилися; і навіть якщо існувала

* УНРРА — від англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration. — *Прим. наук. ред.*

** До порівняння: денне споживання у Франції в 1990 році становило 3618 ккал.

можливість заплатити селянам твердою валютою, це їх мало приваблювало: за неї не можна було нічого купити. Тож їжа з'являлася на чорному ринку, але за такими цінами, які могли собі дозволити тільки злочинці, багатії та окупанти.

Тим часом люди голодували і хворіли. У 1945 році третина населення грецького міста Пірей страждала на трахоми через гострий авітаміноз. Через епідемію дизентерії в Берліні впродовж липня 1945 року — унаслідок пошкодження каналізації та забруднення джерел води — із кожних 100 новонароджених немовлят гинуло 66. Роберт Мерфі, американський політичний радник з питань Німеччини, у жовтні 1945 року повідомляв, що в середньому десятеро людей щодня помирали на вокзалі Лерте в Берліні через виснаження, голод та хвороби. У британській зоні Берліна в грудні 1945 року померла кожна четверта дитина віком до року. У тому ж місяці було зареєстровано 1023 випадки захворювань на тиф та 2193 випадки дифтерії.

Після того як улітку 1945 року війна завершилася, упродовж багатьох тижнів серйозну небезпеку, надто в Берліні, становило поширення хвороб через трупи, що розкладалися на вулицях. У Варшаві кожен п'ятий був хворий на туберкульоз. У січні 1946-го влада Чехословаччини повідомляла, що половина із 700 тисяч бідних дітей у країні вражені цією хворобою. Діти по всій Європі страждали на «хвороби бідних» — на пелагру, дизентерію, лишай та особливо туберкульоз і рахіт. Хворим дітям майже не було куди податися: на 90 тисяч дітей у звільненій Варшаві була тільки одна лікарня на п'ятдесят ліжок. Відносно здорові діти помирали від нестачі молока (мільйони голів худоби в Європі були знищені в боях у всій Південній та Центральній Європі протягом 1944–1945 років), а більшість хронічно недоїдала. Рівень смертності серед немовлят улітку 1945 року перевищував рівень 1938 року майже в чотири рази. Навіть на порівняно заможних вулицях західних міст діти голодували, а їжа була суворо нормована.

Прогодувати, розмістити, одягнути та подбати про знедолених європейців (а також мільйони полонених солдатів із країн фашистського альянсу) було непростим завданням, ускладненим кризою біженців небувалого масштабу. У Європі ще такого не бачили. Усі війни впливають на життя мирного населення, руйнуючи землю та домівки, перериваючи комунікацію, мобілізуючи та вбиваючи чоловіків, батьків, синів. Однак найгіршої шкоди під час Другої світової війни заподіяв не збройний конфлікт, а державна політика.

Сталін продовжив довоєнну практику переселення цілих народів у межах Радянської імперії. З окупованої Польщі, Західної України та Прибалтики впродовж 1939–1941 років депортували понад мільйон осіб. У ті самі роки нацисти також виселили 750 тисяч польських селян із Західної Польщі на схід, а на звільнену територію запросили «*фольксдойче*» — етнічних німців з окупованої Східної Європи, яким пропонували «повернутися додому», до щойно розширеного Райху. На цю пропозицію відгукнулися 120 тисяч балтійських німців, ще 136 тисяч німців з окупованої Радянським Союзом Польщі, 200 тисяч — з Румунії та інших країн. Усі вони, зі свого боку, були виселені кілька років по тому. Отже, гітлерівська політика расових переселень та геноциду на завойованих східних

землях була безпосередньо пов'язана з нацистським проектом повернення до Райху (на місце щойно звільненої власності його жертв) усіх німецьких поселень, які утворювались у Європі з часів Середньовіччя. Німці виселили слов'ян, винищили євреїв та завезли рабську робочу силу як із Заходу, так і зі Сходу.

Упродовж 1939–1943 років Сталін і Гітлер загалом позбавили їхнього коріння, переселили, вигнали, депортували та розігнали близько 30 мільйонів осіб. Коли нацистська коаліція почала відступати, почався зворотний процес. Щойно облаштовані німці поповнили лави осілих по всій Східній Європі німецьких спільнот, які стрімголов тікали від Червоної армії. Тих, хто благополучно дістався Німеччини, зустрічав там безладний натовп інших безпритульних. Вільям Байфорд-Джонс, офіцер британської армії, описав ситуацію в 1945 році так:

Зайди та приблуди! Жінки, які втратили чоловіків і дітей; чоловіки, які втратили своїх дружин; чоловіки і жінки, які втратили домівки та дітей; сім'ї, що залишилися без просторих садіб і маєтків, магазинів, гуралень, заводів, млинів, помість. Маленькі діти, самі-самісінькі, носили за собою вузлики, на які були почеплені жалісливі позначки. Вони якимось чином загубили своїх матерів, або їхні матері померли та були поховані іншими заблудами десь уздовж дороги*.

Зі Сходу йшли прибалти, поляки, українці, козаки, угорці, румуни та інші народи: декого гнали геть жажіття війни, інші тікали на Захід, щоб урятуватися від комуністичної влади. Кореспондент *The New York Times* написав, що рух колони з 24 тисяч козаків та їхніх сімей Південною Австрією «майже нічим не відрізняється від картини, яку міг би зобразити художник під час наполеонівських воєн».

З Балкан ішли не тільки етнічні німці, але й понад 100 тисяч хорватів — прибічників поваленого фашистського військового режиму Анте Павелича, що тікали від гніву партизанів Тіто**. Окрім мільйонів солдатів Вермахту, захоплених союзниками, та солдатів союзницьких армій, щойно звільнених із таборів військовополонених, у Німеччині й Австрії було багато представників інших національностей, які воювали проти антигітлерівської коаліції разом із німцями або під їхнім проводом: росіяни, українці та інші солдати антирадянської армії генерала Андрія Власова; добровольці «Ваффен-СС» із Норвегії, Нідерландів, Бельгії та Франції; помічники нацистських загонів, працівники концентраційних таборів й інші найманці-добровольці з Латвії, України, Хорватії та інших країн. Усі вони мали серйозні підстави шукати притулку від радянської помсти.

А ще були щойно звільнені чоловіки і жінки, яких нацисти пригнали з усього континенту на роботу в Німеччину. По всій Німеччині й на анексованих територіях, на фермах і заводах їх налічувалися мільйони, і в 1945 році це була

* Byford-Jones, William. *Berlin Twilight*. New York: Hutchinson, 1947, p. 16. — *Прим. наук. ред.*

** Вони боялися марно. Британська армія в Австрії пізніше видала їх югославській адміністрації (згідно з домовленостями союзників про повернення таких полонених до країн, проти влад яких вони воювали), і щонайменше 40 тисяч із них було страчено.

найчисельніша група переселенців, завезених нацистами. Отже, примусова економічна міграція стала основним соціальним досвідом Другої світової війни для багатьох мирних європейців, зокрема 280 тисяч італійців, силоміць переселених до Німеччини їхнім колишнім союзником після італійської капітуляції перед антигітлерівською коаліцією у вересні 1943 року.

Більшість німецьких працівників-іноземців були завезені до країни проти власної волі. Але не всі. Деякі з них, що перебували в Німеччині на момент її капітуляції в травні 1945 року, приїхали добровільно — як-от безробітні нідерландці, які погодилися працювати в нацистській Німеччині до 1939 року й там залишилися*. Навіть отримуючи ті сміховинні гроші, які платили робітникам у Німеччині в роки війни, чоловіки і жінки зі Східної Європи, Балкан, Франції та країн Бенілюксу почувалися краще, ніж удома. Так само й радянські оstarбайтери (яких у Німеччині у вересні 1944 року налічувалося понад два мільйони), навіть якщо їх завезли в Німеччину примусово, не обов'язково про це шкодували. Як після війни згадувала одна з них, Елена Скрябена, «ніхто не скаржився, що німці вислали їх працювати на німецькому виробництві. Для них усіх то була єдина можливість вирватися з Радянського Союзу».

Ще одна група переміщених осіб — ті, хто вижив у концентраційних таборах, — почувалися дещо інакше. Їхні «провини» були різноманітні: політичне чи релігійне протистояння нацизму або фашизму, збройний опір, колективне покарання за напади на солдатів чи військові об'єкти Вермахту, дрібні порушення правил окупаційного режиму, справжня чи вигадана злочинна діяльність, недотримання расистських законів нацистів. Вони вижили в таборах, у яких під кінець війни були гори трупів і які кишіли хворобами: дизентерією, туберкульозом, дифтерією, черевним і висипним тифом, пневмонією, гастроентеритом, гангренами та багатьма іншими недугами. Але навіть цим уцілілим велося краще, ніж євреям, яких систематично та колективно відправляли на знищення.

Євреїв залишилося мало. З тих, кого звільнили, четверо з десяти помирало впродовж кількох тижнів з моменту приходу союзницьких армій: західна медицина була безсила допомогти їм у такому стані. Але євреї, які вижили, як і багато інших мільйонів безпритульних європейців, пробиралися до Німеччини. Саме в Німеччині мали бути розташовані союзницькі представництва й табори, та й у будь-якому разі в Східній Європі євреї все ще не почувалися в безпеці. Після низки післявоєнних погромів у Польщі багато євреїв, яким удалося врятуватися, виїхали назавжди: 63 387 осіб приїхали в Німеччину з Польщі лише впродовж липня — вересня 1946 року.

Отже, те, що відбувалося в 1945 році та тривало щонайменше рік, було безпрецедентним експериментом з етнічних чисток та міграції населення. Частково це стало наслідком «добровільного» етнічного відокремлення — як-от у випадку вцілілих євреїв, які виїжджали з Польщі, де почувалися загроженими і небажаними,

* Насправді в них майже не було вибору: у роки Великої депресії кожен нідерландець, який відмовлявся від пропозиції працювати в Німеччині, втрачав державну допомогу з безробіття.

або італійців, що радше воліли залишити Істрійський півострів, ніж жити під югославською владою. Багато етнічних меншин, які співпрацювали з окупаційними силами (італійці в Югославії, угорці в Північній Трансильванії, яка перебувала під угорською окупацією, а потім повернулася під контроль Румунії, українці на заході Радянського Союзу тощо), тікали в міру відступу армії Вермахту, щоб уникнути покарання від рук місцевої більшості або наступальної Червоної армії, і так і не повернулися. Їхнє переміщення, найімовірніше, не було ані дозволене законом, ані вимушене діями місцевої влади, однак, по суті, вони не мали вибору.

Утім деінде державну політику успішно втілювали ще до завершення війни. Звичайно, початок цьому поклали німці вивезенням та геноцидом євреїв, а також масовим виселенням поляків й інших слов'янських націй. Під контролем Німеччини в 1939–1943 роках відбувався рух в обох напрямках румунів й угорців через новий кордон на спірній території Трансильванії. Зі свого боку радянська влада втілювала низку примусових обмінів населенням між Україною та Польщею: мільйон поляків утекли або були виселені зі своїх домівок на території сьогоденішньої Західної України, тоді як пів мільйона українців переїхали з Польщі до Радянського Союзу в період із жовтня 1944-го по червень 1946 року. Упродовж кількох місяців колись багатоконфесійний, полімовний та мультиетнічний регіон перетворився на дві відмінні, моноетнічні території.

Болгарія переселила 160 тисяч турків до Туреччини; Чехословаччина, згідно з лютневим договором з Угорщиною 1946 року, обміняла 120 тисяч словаків, які проживали в Угорщині, на відповідну кількість угорців, що мешкали на півночі від Дунаю, у Словаччині. Інші подібні обміни відбулися між Польщею й Литвою та між Чехословаччиною й Радянським Союзом; 400 тисяч осіб з Південної Югославії переселили в північну частину країни замість німців та італійців, які залишили ці території. Тут, зрештою як і всюди, згоди в людей не питали. Однак найбільше переселення торкнулося німців.

Східноєвропейські німці, мабуть, у будь-якому разі втекли б на Захід: станом на 1945 рік у країнах, де їхні родини проживали багато сотень років, їх ніхто не хотів бачити. Чи то через щире народне бажання покарати місцевих німців за розорення під час війни та окупації, чи то через маніпуляції такими настроями з боку післявоєнних адміністрацій, німецькомовні спільноти Югославії, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Балтійського регіону та західної частини Радянського Союзу були приречені і знали про це.

Зрештою, їм не залишили вибору. Уже в 1942 році британці таємно погодилися на вимогу чехів щодо післявоєнного виселення німецького населення Судет, а росіяни та американці пристали на це наступного року. 19 травня 1945 року президент Чехословаччини Едвард Бенеш оголосив, що вони «вирішили усунути німецьку проблему в... республіці раз і назавжди»^{*}. Німці (так само як і угорці

^{*} У своїй промові 9 травня в Братиславі Бенеш заявив, що чехи та словаки більше не бажають жити з угорцями й німцями в одній державі. Ці настрої та дії, які вони спровокували, відтоді захмарюють чесько-німецькі та словацько-угорські відносини.

та інші «зрадники») мали віддати своє майно державі. У червні 1945 року в них відібрали землю, а 2 серпня того самого року вони втратили чехословацьке громадянство. Майже три мільйони німців, майже всі з чеських Судет, були вислані в Німеччину впродовж подальших вісімнадцяти місяців. Під час цих виселень близько 267 тисяч осіб загинуло. У 1930 році німці становили 29% населення Богемії та Моравії, натомість згідно з переписом 1950 року їх лишилося лише 1,8%.

З Угорщини було виселено ще 623 тисячі німців, з Румунії — 786 тисяч, з Югославії — близько пів мільйона, з Польщі — 1,3 мільйона. Але найбільша кількість німецьких біженців походила з колишніх східних земель самої Німеччини: Сілезії, Східної Пруссії, Східної Померанії та Східного Бранденбургу. Під час Потсдамської зустрічі (17 липня — 2 серпня 1945 року) США, Велика Британія та СРСР домовилися — і це засвідчено в статті XII угоди, — що уряди трьох країн «визнають, що переселення до Німеччини німецького населення, чи принаймні його частини, з Польщі, Чехословаччини та Угорщини мусить відбутися». Частково цей пункт просто констатував те, що вже сталося, але водночас він свідчив про офіційне визнання наслідків переміщення кордонів Польщі на захід. Близько семи мільйонів німців тепер опинилися б у Польщі, а польська влада (та радянські окупаційні сили) хотіли їхнього виселення — почасти для того, щоб поляки та представники інших національностей, які втратили землі, що тепер входили до складу СРСР, могли б, зі свого боку, заселити нові території на заході.

У результаті було *де юре* визнано нову реальність. Східну Європу примусово очистили від німецького населення: виконуючи свою обіцянку, дану у вересні 1941 року, Сталін повернув «Східну Пруссію до слов'янства, де їй і належить бути». Потсдамська декларація проголошувала, що «будь-які переселення мають відбуватися в організований та людський спосіб», але за реальних обставин це було малоймовірно. Деякі західні спостерігачі були шоковані поведінням з німецьким населенням. Енн О'Гар Маккормік, кореспондентка *New York Times*, записала свої враження 23 жовтня 1946 року: «Масштаб цього переселення й умови, у яких воно відбувається, ще не бачені в історії. Ніхто із самовидців цих жахів не сумнівається, що це злочин проти людяності, за яку історія стягне жахливу плату».

Історія таку плату не стягнула. Насправді 13 мільйонів вигнанців були заселені та напрочуд успішно інтегровані в західнонімецьке суспільство, хоча пам'ять про ті події живе, а в Баварії (де опинилися багато з них) тема досі може викликати гострі емоції. Сучасникам, імовірно, дещо ріже слух вислів «злочин проти людяності» стосовно німецьких переселень, що відбувалися лишень через кілька місяців після викриття злочинів зовсім іншого масштабу, скоєних в ім'я тих самих німців. Однак німці були живі й цілком реальні, тоді як їхні жертви, передусім євреї, — здебільшого мертві. Телфорд Тейлор, американський прокурор на нюрнберзькому процесі щодо нацистської верхівки, багато років після тих подій писав: між післявоєнними депортаціями та чистками населення воєнного часу, «коли виконавці супроводжували вигнанців, щоб пересвідчитися, що вони поміщені в гетто, а тоді або вбивали їх, або використовували на примусових роботах», існувала принципова різниця.

По завершенні Першої світової війни змінювалися та перекреслювалися кордони, тоді як люди загалом залишалися на місці^{*}. Після 1945 року сталося протилежне: за одним великим винятком кордони залишилися непорушні, тоді як люди переміщувалися. Західні політики відчували, що Ліга Націй та пункти щодо меншин у Версальському договорі не спрацювали і що навіть намагання їх відродити було б помилкою. Саме тому вони доволі легко погодилися на переміщення населення. Якщо вцілілим меншинам Центральної та Східної Європи не могли забезпечити ефективного міжнародного захисту, то їх цілком можна було переселити в більш придатні місця. Терміна «етнічні чистки» ще не вигадали, але насправді вони, звичайно, існували — й аж ніяк не завжди викликали масове засудження чи сором.

Винятком, знову ж таки, була Польща. Географічний перерозподіл Польщі — втрата 100 тисяч квадратних кілометрів східної прикордонної території на користь Радянського Союзу та компенсація за рахунок 64 тисяч квадратних кілометрів дещо кращих земель з німецьких територій на схід від Одери — Нейсе — був масштабним та мав багато наслідків для поляків, українців і німців, що мешкали на цих землях. Однак в умовах 1945 року такі зміни були нетипові, їх радше слід тлумачити як частину загальної корекції кордонів, яку влаштував Сталін по всьому західному краю своєї імперії, відвоювавши Бесарабію в Румунії, відрізавши Буковину та Підкарпатську Русь від Румунії та Чехословаччини відповідно, приєднавши до Радянського Союзу країни Балтії та втримавши Карельський півострів, захоплений у Фінляндії під час війни.

На захід від нових радянських кордонів мало що змінилося. Болгарія відвоювала відтинок землі в Румунії в регіоні Добруджа; чехословаки відібрали в Угорщини (переможеної країни фашистської коаліції, яка не мала права заперечити) три селища навпроти Братислави на правому березі Дунаю; Тіто не зміг втримати частину колишньої італійської території навколо Трієста та у Венеції-Джулії, яку його сили зайняли під кінець війни. Інші території, захоплені між 1938 та 1945 роками, були звільнені з відновленням попереднього статус-кво.

За деякими винятками, у результаті постала Європа національних держав, які були етнічно більш однорідні, ніж будь-коли раніше. Радянський Союз, певна річ, залишився багатонаціональною імперією. Югославія не позбулася своєї етнічної строкатості, попри криваві міжетнічні бої під час війни. Румунія досі мала значну угорську меншину в Трансильванії та незліченну кількість — буквально мільйони — ромів. Але Польща, де в 1938 році поляків проживало лише 68%, у 1946 році вже мала абсолютну більшість польського населення. Німеччина була майже цілком німецькою (не враховуючи тимчасових біженців та переміщених осіб); Чехословаччину, населення якої до Мюнхенської угоди складалося на 22% з німців, на 5% з угорців, на 3% з карпатських українців та на 1,5% з євреїв, тепер майже повністю населяли чехи та словаки: з 55 тисяч чехословацьких євреїв, які пережили війну, у 1950 році залишилося тільки 16 тисяч,

^{*} За суттєвим винятком греків і турків згідно з Лозаннським мирним договором 1923 року.

решта покинули країну. Давні європейські діаспори — греки й турки на Південних Балканах та навколо Чорного моря, італійці в Далмації, угорці в Трансильванії й на півночі Балкан, поляки на Волині (в Україні), Буковині та в Литві, німці від Балтійського до Чорного моря, від Рейну до Волги, і євреї по всій Європі — зменшилися та зникли. Народилася нова, «впорядкованіша» Європа.

Більшість першочергових заходів щодо переміщених осіб та біженців уживали союзницькі армії в окупованій Німеччині, передусім американська армія: вони збирали їх, облаштовували табори та надавали їжу, одяг і медичну допомогу. Ані в Німеччині, ані в Австрії чи Північній Італії, де також збиралися біженці, не було ніякої іншої адміністрації. Тільки американська армія мала ресурси й організаційну спроможність, щоб опікуватися такою кількістю людей, яка могла б скласти населення середньої за розміром країни. Для величезної військової машини, яка кількома тижнями раніше кинула практично всі сили на війну з Вермахтом, то було безпрецедентне завдання. Доповідаючи президентові Гаррі Трумену 8 жовтня 1945 року у відповідь на критику щодо поводження військових з біженцями та вціленими в'язнями концентраційних таборів, генерал Двайт Ейзенгавер (головнокомандувач союзницьких сил) висловився так: «У деяких випадках ми не змогли втримати планку, але я хотів би підкреслити, що ціла армія постала перед складною проблемою — пристосуватися після бойових дій до масових репатріацій, а потім до нинішнього статичного етапу, пов'язаного з особливими соціальними викликами».

Утім, зойно система таборів запрацювала, відповідальність за піклування та подальшу репатріацію чи переселення переміщених осіб дедалі частіше стали перекладати на новостворену Адміністрацію Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови. УНРРА була створена 9 листопада 1943 року на зустрічі представників 44 майбутніх членів ООН у Вашингтоні, скликаній через усвідомлення ймовірних післявоєнних потреб, і пізніше відіграла ключову роль у залагодженні критичних післявоєнних ситуацій. Організація витратила десять мільярдів доларів у проміжку між липнем 1945 року і червнем 1947-го. Майже всі ці кошти надали уряди США, Канади та Великої Британії. Велика частина цієї допомоги пішла безпосередньо на колишніх союзників у Східній Європі — Польщу, Югославію та Чехословаччину — і Радянський Союз, а також на потреби біженців у Німеччині та інших країнах. Серед колишніх членів фашистської коаліції лише Угорщина отримала допомогу УНРРА, і то не дуже багато.

Наприкінці 1945 року УНРРА керувала 227 таборами та центрами допомоги для переміщених осіб і біженців у Німеччині, ще 25 — у сусідній Австрії та кількома у Франції і країнах Бенілюксу. У червні 1947 року під її опікою було 762 таких заклади в Західній Європі, абсолютна більшість у західній зоні окупації Німеччини. На піку у вересні 1945 року кількість звільненого цивільного населення Об'єднаних Націй (тобто не рахуючи громадян колишніх держав Осі), що перебували під опікою чи були репатрійовані УНРРА та іншими союзницькими організаціями, становила 6 795 000 осіб. До цієї цифри потрібно також додати ще 7 мільйонів під радянською владою та багато мільйонів переміщених

німців. Найбільшу за національністю групу становили вихідці з Радянського Союзу: звільнені в'язні та колишні жертви примусової праці. За ними йшли два мільйони французів (військовополонених, примусових робітників та депортованих осіб), 1,6 мільйона поляків, 700 тисяч італійців, 350 тисяч чехів, понад 300 тисяч нідерландців, 300 тисяч бельгійців та безліч інших.

Постачання харчів УНРРА відіграло особливу роль у тому, щоб прогодувати Югославію: без внеску цієї організації в 1945–1947 роках загинуло б набагато більше людей. У Польщі УНРРА допомогла втримати споживання їжі на рівні 60 % від довоєнного становища, у Чехословаччині — на рівні 80 %. У Німеччині та Австрії УНРРА розділила роботу, спрямовану на допомогу переміщеним особам та біженцям, з Міжнародною організацією в справах біженців (IRO)*, статут якої схвалила Генеральна Асамблея ООН у грудні 1946 року.

IRO також значною мірою існувала на кошти західних союзників. Її перший бюджет у 1947 році на 46 % становили кошти Сполучених Штатів (їхня частка сягнула 60 % у 1949 році); на 15 % — Великої Британії і на 4 % — Франції. Через розбіжні позиції західних союзників та Радянського Союзу в питанні примусових репатріацій СРСР (а пізніше і весь Радянський блок) завжди розглядав IRO як суто західний інструмент, тож вона зосередилась на біженцях, які перебували в зонах окупації західних армій. Ба більше, оскільки місією організації була допомога біженцям, німецьким переміщеним особам також відмовили в її послугах.

Ця різниця між переміщеними особами (які нібито десь мали дім) і біженцями (яких вважали безпритульними) була одним із багатьох нюансів, які відкрилися в ці роки. До людей ставилися по-різному залежно від того, чи вони були громадянами держави-союзника (Чехословаччини, Польщі, Бельгії тощо) чи колишнього ворога (Німеччини, Румунії, Угорщини, Болгарії та ін.). Ця відмінність також стала відправним пунктом під час визначення черговості репатріації біженців. Першими мали бути зареєстровані та відправлені додому громадяни держав ООН, звільнені з концентраційних таборів; після того громадяни ООН — військовополонені. За ними — громадяни ООН — переміщені особи (у багатьох випадках жертви примусової праці), потім переміщені особи з Італії і насамкінець громадяни колишніх ворожих держав. Німці мусили залишатися на місці та інтегруватися в місцеві спільноти.

Рішення про повернення французьких, бельгійських, нідерландських, британських чи італійських громадян до країни походження далось доволі просто, і єдиною перешкодою ставала логістика: необхідно було визначити, хто куди має право їхати, і знайти для цього достатньо потягів. До 18 червня 1945 року в Німеччині залишалися тільки 40 550 французьких громадян із 1,2 мільйона тих, хто опинився в Німеччині на момент капітуляції місяць тому, — решта повернулися до Франції. Італійці мали чекати довше — як громадяни колишньої ворожої держави, а також тому, що італійський уряд не мав узгодженого плану

* IRO — International Refugee Organization (англ.). — *Прим. наук. ред.*

повернення своїх громадян. Але всі вони повернулися додому до 1947 року. Проте на Сході було два вагомні ускладнення. Деякі переміщені особи зі Східної Європи, по суті, не мали громадянства: країни, куди вони могли б повернутися, не існувало. Та й багато з них не хотіли їхати додому. Спочатку це дивувало західні адміністрації. Згідно з договором, підписаним у німецькому місті Галле в травні 1945 року, усі колишні військовополонені та інші громадяни Радянського Союзу мали повернутися додому, й очікувалося, що вони цього хотітимуть. Ця домовленість мала одну хибу: західні союзники не визнавали окупації Балтійських держав упродовж війни з боку СРСР, тому естонцям, латвійцям і литовцям у таборах для переміщених осіб у Німеччині та Австрії надавали вибір — повернутися на Схід чи шукати новий дім на Заході.

Але назад не хотіли повертатися не лише жителі Балтійських країн. Багато колишніх радянських, польських, румунських та югославських громадян також воліли радше залишитися в тимчасових таборах у Німеччині, аніж повернутися до своїх країн. У випадку громадян Радянського Союзу це небажання часто корінилося в небезпідставному страху репресій проти кожного, хто побував на Заході, навіть якщо то був концентраційний табір. Литовці, латвійці, українці, хорвати та інші етноси не хотіли повертатися до країн, які тепер опинилися під контролем комуністичної влади — по суті, це вже сталося, хоча ще й не визнавалося офіційно. Здебільшого це небажання було спричинене страхом репресій за обґрунтованими чи уявними звинуваченнями, але ними також рухало просте прагнення вирватися на Захід заради кращого життя.

У 1945–1946 роки західні уряди вважали за краще не звертати уваги на такі настрої та повернути громадян Радянського Союзу й інших східноєвропейських країн додому, іноді примусово. Поки радянські службовці активно заарештовували своїх громадян, які вийшли з німецьких таборів, біженці зі Сходу відчайдушно намагалися переконати спантеличених французьких, американських чи британських чиновників, що вони не хочуть повертатися «додому» і радше залишаться в Німеччині, ніж деінде. Їм не завжди це вдавалося: упродовж 1945–1947 років західні союзники репатріювали 2 272 000 радянських громадян.

Сцени відчайдушної боротьби, коли російських емігрантів, які, власне, ніколи й не були радянськими громадянами, українських партизанів та багатьох інших осіб зганяли до купи британські чи американські солдати і виштовхували (часом буквально) через кордон, де на них чекав НКВС, були жахливі*. Опинившись у руках «советів», вони приєднувалися до сотень тисяч інших радянських репатрійованих, а також угорців, німців та інших колишніх ворогів, яких Червона армія депортувала на Схід. До 1953 року загалом репатріювали 5,5 мільйона радянських громадян. Кожного п'ятого з них було страчено або

* Наприкінці травня 1945 року британська армія передала владі Югославії 10 тисяч словенських солдатів та цивільних осіб, які втекли до Австрії. Більшість із них вивезли вантажівками до лісу під Кочев'є та масово стратили.

вислано до ГУЛАГу. Ще більше людей відправили на заслання в Сибір або ж у трудові табори.

Примусові репатріації припинилися тільки в 1947 році, з початком «холодної війни». Лише тоді західні уряди знову почали ставитися до переміщених осіб з Радянського блоку як до політичних біженців (50 тисяч чеських громадян, які все ще перебували в Німеччині та Австрії на момент лютневого комуністичного перевороту в Празі в 1948 році, негайно отримали цей статус). Загалом півтора мільйона поляків, угорців, болгар, румунів, югославів, радянських громадян та євреїв змогли ухилитися від репатріації. Разом із жителями Балтійських країн вони становили абсолютну більшість переміщених осіб, які залишилися в західних зонах Німеччини та Австрії, а також в Італії. У 1951 році Європейська конвенція з прав людини закріпила в міжнародному праві положення про те, що такі переміщені іноземці мають право на захист, і нарешті надала їм гарантії щодо неможливості примусового повернення до країни, де на них чекає переслідування.

Утім залишалося питання: що буде з цими людьми? Самі біженці та ді-пі* не мали сумнівів. За словами американської журналістки Жене (Жанет Фленнер), опублікованими в *New Yorker* у жовтні 1948 року, «переміщені особи готові поїхати куди завгодно, аби тільки не додому». Але хто міг би їх прийняти? Західні європейські держави, яким бракувало робочої сили в процесі економічної та матеріальної відбудови, спочатку були цілком відкриті до того, щоб прийняти деякі категорії бездержавних громадян. Бельгія, Франція та Британія особливо потребували шахтарів, будівельників і працівників у сільському господарстві. У 1946–1947 роках Бельгія прийняла 22 тисячі переміщених осіб (разом з їхніми родинами) для роботи на шахтах у Валлонії. Франція — 38 тисяч осіб на ручну працю різного типу. Британія — 86 тисяч, зокрема багатьох ветеранів польської армії та українців, які воювали в складі СС «Галичина» дивізії Ваффен**.

Критерії прийому були прості. Західні європейські держави, зацікавлені в грубій (чоловічій) робочій силі, не соромилися на цій підставі надавати перевагу литовцям, латвійцям, естонцям, полякам та українцям, хай яким був їхній військовий «послужний список». Незаміжні жінки також радо наймалися для ручної чи хатньої роботи. Однак канадський Департамент праці в 1948 році відмовляв усім дівчатам та жінкам, які подавали заявки на еміграцію до Канади, щоб влаштуватися хатньої прислугою, якщо мав бодай якусь підозру, що заявниці мають освіту вище середньої. А ще нікому не були потрібні літні люди, сироти та самотні матері. Отже, загалом біженців не зустрічали з розкритими обіймами — післявоєнні опитування громадської думки в США та Західній

* Ді-пі — «displaced persons» (англ.), переміщені особи. Термін вживається також і в українській мові, зокрема в романі Уласа Самчука «Плянета Ді-Пі» 1979 року. — *Прим. пер.*

** «Галичина», або Галицька дивізія Ваффен-СС, складалася з українців, які були громадянами міжвоєнної Польщі. Після війни регіон їхнього походження ввійшов до складу СРСР. Тому, незважаючи на те, що вони воювали на боці Вермахту, їх не відправили назад до Радянського Союзу, а ставилися до них як до осіб без громадянства.

Європі виявляли дуже низький рівень співчуття до їхньої долі. Більшість людей хотіли, щоб імміграція скоротилась, а не збільшилася.

Проблема євреїв була іншою. Спершу західні уряди поводитися з єврейськими переміщеними особами так само, як з усіма іншими, зганяючи їх у табори в Німеччині разом з багатьма їхніми колишніми гнобителями. Але в серпні 1945 року президент Гаррі Трумен оголосив, що всім єврейським ді-пі в американській зоні окупації Німеччини мають бути створені окремі умови: за висновками звіту, який президент замовив, щоб розібратися в цьому питанні, спільні табори та центри були «підходом до проблеми, який абсолютно суперечив дійсності. Небажання визнавати відмінність євреїв означає... закривати очі на ще більш варварське переслідування їх у минулому». До кінця вересня 1945 року про всіх євреїв в американській зоні піклувалися окремо.

Про повернення євреїв на Схід ніколи не було й мови: ніхто в Радянському Союзі, Польщі чи деінде не виявляв бодай найменшого інтересу до цього. На Заході на них теж ніхто особливо не чекав, надто якщо вони мали освіту та інтелектуальний фах. Тож, за іронією долі, вони залишилися в Німеччині. Проблему «розміщення» євреїв у Європі було вирішено тільки зі створенням держави Ізраїль. У 1948–1951 роках 332 тисячі європейських євреїв переїхали до Ізраїлю — або з центрів ІРО в Німеччині, або просто з Румунії, Польщі та інших країн, якщо вони ще там були. Ще 165 тисяч зрештою переїхали до Франції, Британії, Австралії та Північної чи Південної Америки.

Там вони опинялися серед інших переміщених осіб та біженців часів Другої світової війни, а також серед нового покоління політичних біженців зі східноєвропейських країн, які виїхали в 1947–1949 роках. Загалом США в ті роки прийняли 400 тисяч осіб, а впродовж 1953–1957 років — ще 185 тисяч. Канада прийняла загалом 157 тисяч біженців та переміщених осіб, Австралія — 182 тисячі (серед них — 60 тисяч поляків та 36 тисяч прибалтійців).

Масштаб цього досягнення не можна недооцінювати. Деякі люди, зокрема окремі категорії етнічних німців з Югославії та Румунії, залишилися в невідомому стані, тому що домовленості в Потсдамі не поширювалися на їхній випадок. Але протягом п'яти років, в умовах роботи на травмованому, озлобленому та збіднілому континенті, який став таким після шести років жорстокої війни, і вже в передчутті поділів «холодної війни», військові адміністрації союзників та цивільні агенції ООН змогли відправити додому, інтегрувати чи переселити безпрецедентну кількість — багато мільйонів — нещасних людей з усього континенту та десятки різних національностей і спільнот. Під кінець 1951 року, коли на заміну УНРРА та ІРО прийшло новостворене Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у таборах для переміщених осіб залишалося тільки 177 тисяч іноземців — здебільшого літніх і німецьких, бо вони нікому не були потрібні. Останній у Німеччині табір ді-пі, у Фьоренвальді в Баварії, закрився у 1957 році.

* * *

Переміщені особи та біженці в Європі пережили не лише світову війну, а й багато місцевих громадянських воєн. Між 1934 та 1949 роками в Європі справді відбувалася не бачена досі низка кривавих громадянських конфліктів у межах тодішніх держав. У багатьох випадках подальшу іноземну окупацію — з боку німців, італійців чи росіян — використовували для полегшення та легітимізації довоєнних політичних програм і розбіжностей у новий насильницький спосіб. Окупанти, певна річ, не зберігали нейтралітет. Зазвичай вони об'єднували зусилля з повстанськими групами всередині окупованої країни, щоб боротися зі спільним ворогом. Тож політичне угруповання або етнічна меншина, які перебували в невідповідному становищі в мирний час, могли скористатися зміною обставин, щоб зрівняти місцеві рахунки. Німці особливо охоче підбурювали та користалися з таких настроїв: не лише щоб розділяти і ще легше володарювати, а й щоб заощадити власні зусилля та ресурси, необхідні для керування й контролю за завойованими територіями — вони могли довірити це завдання місцевим колаборантам.

Із 1945 року термін «колаборант» набув особливого та негативного морального забарвлення. Але поділи та зв'язки воєнного часу часто мали локальні наслідки, які були аж ніяк не такими простими й однозначними, як може видатися в контексті післявоєнного протиставлення «колаборації» та «опору». Наприклад, в окупованій Бельгії деякі фламандськомовні групи, наступаючи на граблі часів Першої світової війни, спокусилися обіцянкою автономії та можливості відокремитися від франкомовної державної еліти, яка контролювала Бельгію, і вітали прихід Німеччини. Тут, як і в інших подібних випадках, нацисти також охоче грали на місцевих настроях, доки це відповідало їхнім інтересам: фламандськомовних бельгійських військовополонених звільнили в 1940 році, після припинення боїв, тоді як франкомовні валлони залишилися в таборах до кінця війни.

У Франції та Бельгії, так само як і в Норвегії, спротив німцям був справжнім, особливо в останні два роки окупації, коли спроби нацистів зігнати молодих чоловіків на примусові роботи в Німеччині змусили багатьох із них обрати *макі*^{*} з меншим для себе ризиком. Але тільки наприкінці окупації кількість активних учасників руху Опору перевищила кількість тих, хто співпрацював з нацистами через власні переконання, задля вигоди чи інтересу: за підрахунками, ймовірна кількість французів — чоловіків і жінок, — повноцінно залучених по той чи інший бік, була приблизно однакова, щонайбільше 160–170 тисяч. Їхнім головним ворогом найчастіше ставали їхні співгромадяни: німці серед них здебільшого були відсутні.

В Італії склалася ще важча ситуація. Фашисти були при владі вже двадцять років, коли Муссоліні скинули внаслідок перевороту в липні 1943 року. Напевно, через це місцевий опір режимові був слабкий; найактивніші борці з фашизмом перебували в екзилі. Із вересня 1943 року, коли країна офіційно ввійшла до складу

* Окремі партизанські загони руху Опору у Франції під час Другої світової війни, які діяли на південному сході Франції, де поширені чагарники (від фр. «maquis»). — *Прим. наук. ред.*

союзницької коаліції, північ країни під німецькою окупацією стала плацдармом боротьби між маріонетковим режимом — «Республікою Салó^{*} Муссоліні — та нечисельним, але відважним партизанським опором, який співпрацював і час від часу мав підтримку від союзницьких армій, що наступали.

Але й тут ситуація, яку обидві сторони зображували так, ніби притомна більшість італійців не з власної волі мусить протистояти маргінальній банді головорізів і терористів, що змовилися із зовнішньою силою, насправді в 1943–1945 роках була справжньою громадянською війною, в якій з обох боків брала участь значна кількість італійців. Фашисти Сало справді були невеликою групою колаборантів агресора, але в той час всередині країни вони могли розраховувати на суттєву підтримку, аж ніяк не меншу за підтримку їхніх найзапекліших супротивників — партизанів-комуністів. Антифашистський опір насправді був тільки одним боком боротьби між італійцями, чия пам'ять у післявоєнні десятиліття стала зручно вибірковою.

У Східній Європі все було ще більш заплутано. Чехи та словаки скористалися присутністю німців, щоб утілити омріяні проекти сепаратистських партій довоєнного часу й оголосити номінально незалежні держави. У Польщі німці не шукали колаборантів; однак далі на північ — у державах Прибалтики й навіть у Фінляндії — Вермахт спочатку вітали як альтернативу окупації та поглиненню Радянським Союзом. Особливо намагалися обернути німецьку окупацію після 1941 року на свою користь українці, щоб забезпечити свою довгоочікувану незалежність, а на території Східної Галичини та Західної України розгорнулося криваве громадянське протистояння між українськими та польськими партизанами як під антинацистськими, так і під антирадянськими гаслами. За таких обставин визначення чітких меж між ідеологічною боротьбою, міжетнічними конфліктами та боротьбою за політичну незалежність втрачало сенс, не в останню чергу для місцевого населення, котре в будь-якому разі ставало першою жертвою цих протистоянь.

Поляки й українці воювали або спільно проти Вермахту, Червоної армії, або одне з одним залежно від місця та моменту. У Польщі цей конфлікт, що після 1944 року переріс у партизанську війну проти комуністичної держави, у 1945–1948 роках забрав життя близько 30 тисяч поляків. В Україні під радянською окупацією останнього повстанського провідника Романа Шухевича вбили під Львовом у 1950 році, хоча нерегулярна антирадянська діяльність тривала й кілька років по тому, зокрема в Україні та Естонії.

Однак саме на Балканах Друга світова війна постала передусім як громадянська війна, до того ж ще й небачено кривава. Звичні ярлики — «колаборанта» або ж «учасника руху Опору» — у Югославії трактували особливо розмито. Ким був Дража Михайлович, сербський очільник партизанського руху «четників»^{**}?

* Республіка Салó (1943–1945) — неофіційна назва Італійської соціальної республіки, маріонеткової держави нацистської Німеччини на півночі Італії. — *Прим. наук. ред.*

** «Четники» запозичили свою назву від загонів горців-партизанів, які боролися проти османських правителів Сербії у XVIII столітті.

Патріотом? Борцем з агресором? Колаборантом? Що змушувало людей братися за зброю? Опір (німецьким, італійським) окупантам? Жага помсти внутрішнім політичним ворогам часів міжвоєнної Югославської держави? Міжетнічні конфлікти між сербами, хорватами та мусульманами? Про- чи антикомуністичні цілі? Багато людей мали більше ніж один мотив.

Режим уставів Анте Павелича в хорватській маріонетковій державі винищував сербів (понад 200 тисяч) та мусульман. Але партизани-роялісти Михайловича (здебільшого серби) також убивали мусульман. Саме тому задля самозахисту боснійські мусульмани іноді співпрацювали з німецькими загонами. Партизани-комуністи Тіто, незважаючи на власну стратегічну мету звільнити Югославію від німецьких та італійських військ, насамперед вкладали час та ресурси в боротьбу з четниками — не в останню чергу тому, що ця мета була для них досяжною. Мілован Джилас на власні очі бачив, що таке справжня війна та опір в окупованій Югославії. Через десять років після тих подій, встигнувши розчаруватися в результаті протистояння між партизанами й четниками, у якому сам він зіграв героїчну роль, Джилас писав: «Обидві армії годинами могли видряпуватися скелястими кручами на якесь гірське вістря на висоті дві тисячі метрів посеред голодного, поневоленого краю, що стікає кров'ю, щоб урятуватися від смерті або знищити жменьку своїх співвітчизників, часто сусідів. Я подумав: так от на що обернулися всі наші мудрування та уявлення про боротьбу робітників і селян проти буржуазії».

Південніше Греція, як і Югославія, переживала Другу світову війну як низку вторгнень, окупацій, опору, репресій та громадянських конфліктів, які завершилися п'ятьма тижнями протистояння між комуністами та британськими силами, що підтримували роялістів, в Афінах у грудні 1944 року, після чого в лютому 1945 року було укладене перемир'я. Однак у 1946 році бої розпочалися знову і тривали ще три роки, аж до розгрому комуністів на їхніх високогірних північних позиціях. Поза сумнівом, грецький рух Опору італійцям та німцям був більш успішним, аніж аналогічні рухи у Франції чи Італії, про які відомо більше (у 1943–1944 роках грецьким партизанам вдалося вбити чи поранити понад 6 тисяч німецьких солдатів), але і шкода, якої цей рух завдав самим грекам, також не мала собі рівних. Партизани КПП* (комуністи) та королівський уряд в Афінах, підтримуваний Заходом, тримали в страху селища, знищували засоби зв'язку та розділили країну на багато років. Коли у вересні 1949 року бойові дії припинилися, 10 % населення залишилося без даху над головою. Громадянська війна в Греції оминула чимало нюансів етнічного протистояння, яке характеризувало війни в Югославії та Україні**, однак за кількістю людських жертв вона мала значно вищу ціну.

* Комуністична партія Греції. — Прим. ред.

** Але бували і винятки: опортуністична підтримка анексії комуністичною Болгарією етнічних слов'янських регіонів Північної Греції з боку грецьких комуністів мало допомогла їм досягти своєї мети.

Наслідки цих європейських громадянських воєн після завершення Другої світової війни були приголомшливі. Іншими словами, це означало, що після 1945 року, із відступом німців, війна в Європі не припинилася: одна з болісних особливостей громадянської війни полягає в тому, що навіть коли ворога переможено, він залишається поруч, а водночас — і пам'ять про те, що сталося. Але міжусобні протистояння цих років зробили ще дещо. Разом із небаченою жорстокістю нацистських, а потім радянських окупантів вони понижили саму тканину європейської держави. Після цього ніщо вже не могло бути таким, як раніше. У найбуквальнішому розумінні цієї заявленої фрази, вони перетворили Другу світову війну — війну Гітлера — на соціальну революцію.

По-перше, низка окупацій зовнішніми силами неминуче завдала удару авторитету та легітимності місцевих урядів. Удавано самостійний режим Віші у Франції — подібно до словацької держави отця Йозефа Тісо чи режиму усташів Павлича в Загребі — був залежний від Гітлера, і більшість людей це знала. На рівні міст колабораційна локальна влада в Нідерландах чи Бельгії частково зберігала самостійність, однак лише завдяки задоволенню будь-яких забаганок їхніх німецьких патронів. На східніших територіях нацисти, а пізніше й радянська влада, замінювали старі владні інституції своїми людьми та озброєнням, за винятком тих випадків, коли вони могли певний час користатися з місцевих міжусобиць та амбіцій. За іронією долі, частковий суверенітет, принаймні до 1944 року, справді змогли зберегти, а отже, залишилися з власними урядами тільки ті країни, які приєдналися до нацистської коаліції — Фінляндія, Болгарія, Румунія та Угорщина.

Окрім Німеччини та глибинки Радянського Союзу, кожна континентальна європейська держава, втягнута в Другу світову війну, щонайменше двічі зазнавала окупації: уперше — ворогами, а потім — арміями-визволителями. Деякі країни, зокрема Польща, Балтійські держави, Греція та Югославія, за п'ять років були окуповані тричі. Після кожного нового вторгнення попередній режим припиняв своє існування, його легітимність було підірвано, а верхівку — повалено. Унаслідок цього деякі країни ставали «чистою дошкою»: старі ієрархії були дискредитовані, а їхні авторитети ослаблені. Наприклад, у Греції довоєнний диктатор Іоанніс Метаксас знищив старий парламентський клас. Німці усунули Метаксаса. Потім німці також були змушені відступити, а ті, хто з ними співпрацював, зазнали ганьби та опинилися в небезпеці.

Ліквідація старих соціальних та економічних еліт була, напевно, найкардинальнішою зміною. Винищення європейських євреїв нацистами було не просто жакливим за своєю суттю. Воно мало значні соціальні наслідки для тих міст і містечок Центральної Європи, де євреї належали до місцевої інтелігенції — лікарів, юристів, підприємців, професорів. Пізніше, часто в тих самих містечках, також зник, як ми побачили, ще один важливий складник місцевої буржуазії — німці. У результаті відбулася радикальна зміна соціального ландшафту, а поляки, балтійці, українці, словаки, угорці та представники інших етносів одержали можливість обійняти їхні посади (і заселитися в домівки колишніх власників). Це вирівнювання, коли місцеве населення Центральної та Східної Європи посідало місце меншин-вигнанців,

стало найбільш далекосяжним внеском Гітлера в європейську соціальну історію. Німеччина мала намір знищити євреїв та місцеву освічену інтелігенцію в Польщі та західній частині Радянського Союзу, решту слов'янських народів перетворити на рабів, а землю та урядування віддати в руки переселених німців. Однак із наступом Червоної армії та вигнанням німців з'ясувалося, що нові умови напрочуд добре підходять для набагато радикальніших планів советів.

Одна з причин полягала в тому, що за роки окупації траплялися не тільки швидкі й обумовлені насильством соціальні ліфти, а й відбувався цілковитий занепад верховенства права та стилю життя в правовій державі. Уявлення про німецьку окупацію континентальної Європи як про час умиротворення та порядку під наглядом всезнаючої та всюдисущої сили не має нічого спільного з реальністю. Навіть у Польщі, яка серед усіх окупованих територій зазнала найжорсткішого контролю та репресій, суспільство продовжувало вибудовувати життя всупереч новим правителям: поляки створили для себе паралельний підпільний світ газет, шкіл, культурних заходів, соціальних послуг, економічних обмінів та навіть армії — усе це в умовах заборони, поза законом та з великим особистим ризиком для кожного учасника.

Але саме в цьому і був сенс. Жити нормальним життям в окупованій Європі означало порушувати закон: насамперед закони окупантів (комендантські години, правила пересування, расові закони тощо), але також і звичайні закони та правила. Приміром, більшість простих людей, які не мали доступу до сільськогосподарської продукції, мусили йти на чорний ринок або вдаватися до нелегального бартеру, щоб прогодувати свої родини. Крадіжки — чи то в держави, чи то в співгромадянина, чи то зі сплюндрованої єврейської крамниці — стали такі поширені, що в очах багатьох людей більше не вважалися злочином. В умовах, коли жандарми, поліцейські та місцева влада, яка представляє та обслуговує інтереси окупанта, та й самі окупанти регулярно вдаються до організованої злочинності коштом місцевого населення, яке потрапить їй під руку, загальні порушення закону перетворилися на акти спротиву (хоч і не так у момент скоєння, як у пізнішій ретроспективі по завершенні окупації).

Найголовніше те, що жорстокість стала частиною буденності. Найвища гранична влада сучасної держави завжди передбачала монопольне право на застосування сили та волю до її застосування в разі необхідності. Але в окупованій Європі влада, власне, й означала та насамперед полягала в безперешкодному застосуванні сили. Цікаво, що саме за цих обставин держава *втратила* своє монопольне право на насильство. Партизанські загони й армії змагалися за легітимність, а переможця визначала здатність встановлювати правила на тій чи іншій території. Ця закономірність найбільше впадала в очі у віддалених регіонах Греції та Чорногорії, а також на східних кордонах Польщі, де влада сучасних держав ніколи не була дуже сильною. Але наприкінці Другої світової війни в деяких частинах Франції та Італії відбувалося те саме.

Жорстокість породжувала цинізм. Окупанти — як нацисти, так і совети — збурювали війну всіх проти всіх. Вони віддохчували не тільки вірність

поваленій владі колишнього режиму чи держави, а й будь-яке почуття коректності чи зв'язку між людьми, і загалом досягли в цьому успіху. Якщо влада жорстоко й беззаконно поводитися з твоїм сусідом — бо він єврей, має добру освіту, є представником етнічної меншини, потрапив у немилість режиму або й просто так, — чому ти сам маєш його поважати? Насправді часто було розумно діяти на випередження і заслужити прихильність влади, зробивши капость сусідові.

В окупованій (і навіть неокупованій) Німеччиною Європі аж до кінця війни кількість анонімних доносів, особистих звинувачень та просто пліток вражала. Упродовж 1940–1944 років СС, Гестапо та місцева поліція в Угорщині, Норвегії, Нідерландах і Франції отримали величезну кількість доносів, за більшість з яких навіть не давали винагороди чи іншої матеріальної вигоди. За радянської влади (зокрема в окупованій советами в 1939–1941 роках Східній Польщі) так само беззастережно процвітало заохочення обмовляння в якобинському дусі та (французький) революційний звичай сумніватися в будь-чій лояльності.

Іншими словами, кожен мав вагомі підстави боятися всіх навколо. Підозрюючи інших у прихованих мотивах, люди швидко починали звинувачувати одне одного в уявних порушеннях чи отриманні незаконної вигоди. Захисту від вищих за посадою не існувало: справді, можновладці часто виявляли неабияке свавілля. У 1939–1945 роках більшість європейців втратила свої *права* — громадянські, юридичні, політичні. Держава перестала бути берегинею права і справедливості — навпаки, гітлерівський уряд нового ладу перетворився на головного хижака. Ставлення нацистів до життя та здоров'я небезпідставно зажило поганой слави, але їхнє поводження з *власністю*, імовірно, стало їхньою найважливішою практичною спадщиною, яка сформувала післявоєнний світ.

За німецької окупації право на власність було в найкращому разі умовним. У європейських євреїв просто відібрали гроші, майно, будинки, магазини та підприємства. Нацисти, колаборанти та їхні прибічники розподілили цю власність між собою, а залишки віддали на поталу місцевому населенню. Але жертвами конфіскації та позбавлення майна ставали не лише євреї. «Право» на володіння чимось ставало примарним, часто беззмістовним, і залежало суто від доброї волі, інтересів або примх тих, хто перебував при владі.

У цьому кардинальному примусовому коловороті майна були і переможці, і переможені. Коли євреїв й інших жертв етнічних чисток не стало, їхні магазини та квартири змогли привласнити місцеві; їхні інструменти, меблі та одяг конфіскували або вкрали нові власники. Найбільших масштабів цей процес набув у «зоні смерті» — від Одеси до країн Балтії, але він відбувався всюди: ті, хто вижили в концентраційних таборах і повернулися до Парижа чи Праги в 1945 році, часто з'ясовували, що їхні оселі зайняли «військові квартиранти», які агресивно відстоювали своє право там мешкати і відмовлялися виїжджати. У такий спосіб сотні тисяч звичайних угорців, поляків, чехів, нідерландців, французів та представників інших етносів ставали співучасниками нацистського злочину, навіть якщо просто отримували від цього вигоду.

У кожній окупованій країні фабрики, транспортні засоби, техніку та готову продукцію конфіскували без компенсації на користь нової влади, що фактично дорівнювало огульній націоналізації. У Центральній та Східній Європі нацисти привласнили особливо багато великих приватних підприємств та фінансових установ, прикриваючись потребами військової економіки. Часом це відбувалося не вперше. Унаслідок катастрофічного курсу на економічну самодостатність після 1931 року країни регіону пережили чимало державних втручань та маніпуляцій у приватному секторі. У Польщі, Угорщині та Румунії сегмент державних підприємств суттєво зріс у безпосередньо передвоєнні та ранні воєнні роки — як застережний захід від економічного проникнення Німеччини. Державна регуляція економіки в Східній Європі розпочалася не в 1945 році.

Післявоєнне виселення німецького населення на території від Польщі до Югославії стало завершенням тих радикальних змін, які розпочали самі німці вигнанням євреїв. Чимало етнічних німців у Судетах, Сілезії, Трансильванії та Північній Югославії були власниками значних земельних ділянок. Коли вони перейшли в державну власність і стали об'єктами перерозподілу, це спричинило негайні наслідки. У Чехословаччині речі та майно, конфісковані в німців і колаборантів, дорівнювали чверті національних статків. Сам лише перерозподіл сільськогосподарських угідь торкнувся 300 тисяч селян, працівників сільського господарства та їхніх родин. Масштаб змін, що його супроводжували, не можна назвати інакше як революційним. Як і сама війна, вони водночас стали жирною крапкою, місцем чіткого розриву з минулим та підготовкою до ще більших змін у майбутньому.

У звільненій Західній Європі німецького майна, яке підлягало конфіскації та перерозподілу, було небагато, а війну не сприймали як катастрофу такого масштабу, якою її бачило населення Східної Європи. Однак на легітимність офіційної влади і тут впала тінь. Місцеві адміністрації у Франції, Норвегії та країнах Бенілюксу не зажили героїчної слави — навпаки, вони здебільшого охоче виконували накази окупантів. У 1941 році німцям знадобилося лише 806 осіб адміністративного штату, щоб керувати окупованою Норвегією. У Франції нацистам вистачило півтори тисячі своїх людей. Вони були такі впевнені в надійності французької поліції та військових підрозділів, що, окрім адміністративного штату, призначили лишень 6 тисяч осіб німецької цивільної та військової поліції, щоб забезпечувати покору 35-мільйонної країни. У Нідерландах ситуація була аналогічна. У своїх післявоєнних свідченнях голова німецької служби безпеки в Амстердамі стверджував, що «головним помічником німецьких сил у лавах поліції й не тільки були нідерландські поліцейські. Без них німецькі окупанти не змогли б виконати й 10 % своїх завдань». Порівняйте з Югославією, де Німеччині знадобилася неослабна пильність усіх своїх військових загонів, лише щоб стримувати озброєних партизанів*.

* Водночас зверніть увагу, що в 1942 році протекторатом Богемії керували тільки 1900 німецьких чиновників. У цьому сенсі, як і в багатьох інших, Чехословаччина була, принаймні частково, західною державою.

У цьому полягала одна з відмінностей Західної Європи від Східної. Іншою було те, як німці поводитися з населенням окупованої країни. Норвежців, данців, нідерландців, бельгійців, французів і, до вересня 1943 року, італійців принижували та використовували. Але, якщо вони не були євреями, комуністами чи учасниками руху Опору з будь-якого боку, загалом їм давали спокій. Через це звільнені нації Західної Європи могли уявити відновлення чогось подібного до попереднього ладу. Насправді навіть парламентські демократії міжвоєнних років тепер мали дещо пристойніший вигляд завдяки німецькому втручання: Гітлер успішно дискредитував щонайменше одну крайню альтернативу політичному плюралізму та верховенству права. Змучене населення континентальної Західної Європи понад усе прагнуло відновити атрибути нормального життя та належне державне урядування.

Отже, ситуація в щойно звільнених західноєвропейських державах була доволі неприваблива. Однак те, що переживала Центральна Європа, Джон Макклой, верховний комісар США в Німеччині, назвав «повним економічним, соціальним та політичним занепадом... який в історії можна порівняти хіба що із занепадом Римської імперії». Макклой говорив про Німеччину, де Об'єднана військова адміністрація мала відбудувати все з нуля: закони, порядок, послуги, зв'язок, державні інститути. Однак вона принаймні мала для цього засоби. На Сході все було набагато гірше.

Гітлер, щонайменше такою ж мірою, як і Сталін, вбив клин у континент і розколов його. Історія Центральної Європи — земель Німецької імперії та імперії Габсбургів, північних частин давньої Османської імперії та навіть найзахідніших територій російських царів — завжди відрізнялася від історії національних держав Заходу. Але відмінність між ними не обов'язково мусила бути нездоланною. До 1939 року угорці, румуни, чехи, поляки, хорвати та балтійці могли позаздрити жителям Франції чи Нідерландів. Але не бачили жодних підстав, чому вони не можуть досягти аналогічного процвітання та стабільності в себе вдома. Румуни мріяли про Париж. Чеська економіка в 1937 році показувала кращі результати, ніж австрійська, і складала конкуренцію бельгійській.

Війна змінила все. На схід від Ельби совети та їхні місцеві представники отримали в спадок частину континенту, де вже відбувся кардинальний розрив із минулим. Тому, що не повністю знецінилося, було завдано безповоротної шкоди. Уряди Осло, Брюсселя чи Гааги, що перебували у вигнанні, могли повернутися з Лондона та сподіватися повернути собі легітимну владу, яку вони були змушені віддати в 1940 році. Однак попередні керманічі Бухареста й Софії, Варшави й Будапешта і навіть Праги не мали майбутнього: руйнівна жорстокість нацистів знищила їхній світ. Залишалось тільки визначити політичну форму нового ладу, який мав прийти на зміну назавжди втраченого минулого.